

Օ Ր Ե Գ Է Ր

ԲՆԴ-ՀԱՆՈՒՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԼՈՒՍԱՅԻՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

1861

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԵԳՆԱՅՔ.

ԱՄՍԱՏԵՏՐ 12.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

	ԵՐԷ
ՏԵՐ ՍԱՐԴԻՍ. Ազգային վերականգնութիւն (Հարունակութիւն).	
ԳարրիէՆ Տէր Եւֆանիստանց:	411—437
ՆԱՊՈԼԵՕՆ ՄԵՇԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ. (Հարունակութիւն).	
ՄիքայէՆ Ապիւլիանց:	438—479
ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐ ՊԱՏՈՒՆԻ ՀԱՅԿԱԶՆ ԵՂԲԵՐՅԸ.	
Դաւիթ Ռոստոմեանց:	480—484
ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍԷ ՄԵՐ ԱԶԳԻ ԲԱՐԵՄԻՏՆԵՐԻ ՀԵՏ. Երեմիա Սահակեանց:	485—495
ԵՐԱԶ, Տաղաչափութիւն. Վահանի:	496—500
ԱՌԱՎ, Տաղաչափութիւն. Երեմիա Սահակեանց:	500—502

ՄԱՍԿՎԱ,

ВЪ ТИПОГРАФИИ ЛАЗАРЕВСКАГО ИНСТИТУТА ВОСТОЧНЫХЪ ЯЗЫКОВЪ.

1861.

1881

1881

1881

1881

ԳԵԿՏԵՄԲԵՐ 1861 ԹՈՒՆԱԿԱՆԻ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ.

ՏԵՐ ՍԱՐԳԻՍ.

ԱՌԳԱՅԻՆ ՎԻՊԵՍԵՆՈՒԹԻՒՆ.

(Շարունակութիւն.)

15.

Տէր Սարգիսը ութ օր համարեալ մանուկի մկրտութեան վերայ էր մտածում, և ահա անցաւ ութերրորդ օրը, անցաւ:

Իններրորդը ևս, բայց դեռ չկայ նորածնի հայրը և վերջապէս տասներրորդ օրում ճիտուլը մի ուրախական ժպտումն հրեայն եկաւ Տէր Սարգսի մօտ:

— Օրհնեմ, Հայր սուրբ, զլուսը խոնարհեցնելով ասաց ճիտուլը ձեռները կուրծքի վերայ:

«Ես վարդապետ չեմ, հայր սուրբ մի ապիր:

— Իմ համար վարդապետ ևս ես, եպիսկոպոս ևս, մեծ ևս:

Տէր Սարգիսը սիրամարդի թեւեր ստացաւ, կարծելով թէ Վիտուլը գովասանքը ունէր ինչ և իցէ կշիռ • իսկ ինքը ևս նորա գլուխը սկսաւ իւղել:

— Աթէ այդպէս է, աղայ Վիտուլ, ահա ևս քեզ կը սովորեցնեն, թէ ինչպէս պիտոյ է վարդապետին ողջունել:

— Պատրաստ իմ լսելու, սրբազան Տէր, ձեր տէրունական պատուէրը, ուրախական ձայնով պատասխանեց Վիտուլը:

«Աթէ քահանայի ողջունես, ասա, Եփեսոս, Կէր, իսկ եթէ վարդապետի, ասա, Աստուած Բնակ, Հայր սուրբ, և նա կ'պատասխանէ «Աստուած պահպան» •

— Ասեցի ասածդ, տէր Հայր, իսկ եթէ եպիսկոպոս կամ նորանից աւելի մեծ լինի, ինչպէս ողջունեն:

Այս տեղ տէր Սարգիսը չէր իմանում ինչ պատասխանէ, ըստ որում ինքն ևս չգիտէր • ճարը կարած ասաց, դու կենանքումդ մի եպիսկոպոսի անգամ պատահելու չես, ինչ հարկաւոր է քեզ իմանալ • որքան շատ բան իմանաս, այնքան շուտ կ'ծերանաս: Վիտուլը մնաց անխօս, անձայն կանգնած, յետոյ շարունակեց քահանան •

«Ինչպէս նկատումեմ, այսօր տոանց յայտնի նպատակի չես եկել իմ մօտ, Վիտուլ ժամկոչ:—

— Արդարեւ այդպէս է:

«Ուրեմն ինչ համբաւ ունիս աշխարհիցը:

— Տէրտէր ջան, այս դիշեր լսեցի՞ր արդեօք սայլերի խառնի-ճաղանջ ձայներ:

«Բան լեցի, այդ ինչ սայլեր էին:

«Խալիփենց Գաբրիէլը, նորածնի հայրը, այս դիշեր երեք ահագին սայլ բռնած ծմերուկներով, վարունկներով, սեխներով և Աստուծոյ այլ առատ առարբերով, երգելով եկաւ իւր տուն:

«Աթէ եկաւ Գաբրիէլը:

— Այո՛ եկաւ, ծանր շալակով և առատ պաշարով:

«Ուրեմն այսօր կարող ենք մկրտել մանուկը • մինչև օրս Գաբրիէլին էի սպասում, սովորականից ահա երկու օր անցել է:

Այի կարճատեւ ընթերցան երկուսի մէջ: Վիտուլը իւր քթի խոտափոշին նորոգումէր, իսկ տէր Սարգիսը բերանը բանալով իբրեւ մի մեծ դարբասի դուռներ, յօրանջումէր:—

«Գնահ խալիփենց Գաբրիէլն մօտ, ճիտուէ, և ասան, կանգնելէ արդեօք այսօր մկրտուի մանուկը. եթէ նա համաձայնի, դու կանգնիր այն բարձր տեղը և ոտով դեանից փոշի բարձրացրու, եւ արդէն կ'իմանամ, որ ինչո՞րտ կ'աւարուել է, և յետոյ դնան եկեղեցի, բոլոր բաները կ'արգի բեր, աւազանը իստակիր, մինչև ես կ'գամ»:

Ճիտուէը երկու ձեռքը կուրծքին դրած, մի խոր դուլս տալուց յետոյ ճանապարհ ընկաւ դէպ ի խալիփենց տունը: Եւ Գաբրիէլն հետ հարցումփորձ առնելուց յետոյ նորանից հաւանութիւն ստացաւ մանուկը այն օրը մկրտելու: Ճիտուէը դուրս գալով այն բարձր տեղը և տէր Սարգսի տուած պատուէրին համաձայն ոտով փոշի բարձրացրեց և ինքը գնաց եկեղեցի:

Քահանան խեղոյն հասկացաւ զօրծի էութիւնը և մի քանի լոպէից յետոյ մօրուքը ամբացնելով, դաւադանը պոփոտ տալով զնումէր դէպ ի եկեղեցին: Եւս տեղ աւելորդ ենք համարում յիշել ճանապարհի մէջ շրջապատ շների վարմունքը արժանապատիւ քահանայի հետ և նորա նոցա տուած խորհուրդը, որ նոքա հաջնն գործակալն վերայ, երբ սա կրկին անգամ կ'վերադառնար Վարդաբուր գիւղը: Մինչև Ճիտուէը մոմն ացնելով աւազանը իստակեց, մինչև քահանան եկեղեցին հասաւ, մի հաստունակ կին, որին վերոյիշեալ գիւղումը «տատմայր» են անուանում, և կնքաւ հայրը մանուկը զանազան շորերում փաթթած բերեցին եկեղեցի: Երկու տղամարդ ևս տաք ջրով լեք սանտինքը ուսերին դրած հետևումէին նոցա:

Բոլորեքնանքը ժողովեցան եկեղեցու սրահը: Ճիտուէը «աւելուիւի» ասելով շուրջաօր ձգեց քահանայի ուսերի վերայ, որ արդէն մկրտութեան կարգը կ'աւարումէր: Իսկ ինքը, տատմայրը իւր տեղ կանգնեցրեց մանուկը ձեռին և կնքահայրը ևս իւր տեղը կանգնեցնելով, ականջումը փչեց «ՎՅ, պարոն, խոզերդ ում ես յանձնել, որ դու եկել ես կնքահայր լինելու, կամ ծոցումդ բան ունիս ժամկոչի համար»:

Արդարեւ կնքահայրը խողարած էր, որ չնայելով իւր հօր համոզմանցը հազիւ հազ յանձն առաւ խոզերը թողնել և կնքահայր դառնալ, պատճառ բերելով, որ երբեք չէ եղած և այժմ ևս կարող չէ լինելու: Տէր Սարգիսը երկու բոպէի մէջ բաւական անցաւ: Եւստ կարելի է, որ մի քանի տղոթք աւելորդ համարելով թողած լինէր, այդ թող ինձ և ձեզ միայն յայտնի լինի: Երբեք անգամ

«Ի քեզ անկայ ես յարգանդէ յորովայնէ մօր խնոյ, դու ես Աստուած իմ» ասելով և կնքահօրը երեք անգամ ծունը կրկնել տալով, մանուկը տուեց նորա գիրկը և շարական երգելով մօտն եկեղեցու մէջ, մի մի անգամ շեմքի քարը համբուրելով:—

Չիտուլը, իբրեւ մի առողջ պատանի, շեշտակի կամ այս կողմն էր թռչում կամ այն. մի բոսկում տաք ջրով լորեց աւազանը: Տէր Սարգիսը մերկ երեխայի ձեռներէց բռնեց և երեք անգամ աւազանի ջրումը խորասուզելով ասաց «Ենուն հօր և որդւոյ և հօգւոյն սրբոյ, ամէն:» Այս միջոցին մանուկը սկսաւ լաց լինել, քահանան ասումէր «մի լար, որդի ջան, քեզ լողացնումեմ տաք ջրում, կարկի է այս առաջին և վերջին լողանալդ լինի: Սի քանի աղօթք ես կարդալուց յետոյ, տէր Սարգիսը մանուկը առնելով իւր գիրկը բարձրացաւ բեմի վերայ, այն տեղ հաղորդեց նորան և յետոյ կանգնեց բեմի մէջ տեղը, և կանչեց կնքահայրը: Չիտուլը կնքահօր ձեռքը բռնած կանգնեցրեց նորան բեմի առաջ քահանայի դէմ:—

— Կնքահայր, ձայն տուեց տէր Սարգիսը, մանուկը կռների վերայ:

«Հրամայեցէք Տէրտէր, պատախանեց կնքահայրը Չիտուլի օգնականու թեամբ:

— Ասա «բուրվառ»:

«Բուրվառ, կրկնեց կնքահայրը:

— Ոսկին տուր, սանը առ, շարունակեց քահանան:

Կնքահայրը մնաց գէս ու գէն նայելով: Չէր իմանում ինչ պատասխան տայ: Չիտուլը նոյնպէս հարցանումէր թէ կնքահօր հայրը արդեօք ոչ ինչ չէ՞ տուել նորան, քահանային տալու: Կնքահայրը երբ նեղացաւ, մի կատարի բարկութեամբ և վայրենի ձայնով պատասխանեց.

«Տուեցէք ինձ երեխան իւր մօրը յանձնելու, թէ չէ, այս բոսկիս կ'թողնեմ ու կ'գնամ: Շատ հասկանումեմ թէ ի՞նչ է կնունքը: Այ տէր տէր, ասումեմ, տուր երեխան, թէ չէ, իսկոյն տէրտէրին և անբաւարակտը միմեանց կ'խառնեն: Ինձ ո՞վ տուեց ոսկի, որ դու ուղղումս: Այդ իմ հօր դործն է: Իմ դործս խողեր արածեցնեն է: Ոչ ձեր ոսկին է ինձ հարկաւոր, ոչ արծաթը և ոչ ձեր կնունքը. այդ բոլորը իմ միւս կողմն եմ անցնում:» Տէր Սարգիսը երբ լսեց խողարած կնքահօր առատ խօսքերը, լուռ ու մունջ երե-

խան նորան յանձնելով ցած իջաւ բեմից • մնացեալ աղօթքներն
ևս վերջացնելով կատարեց մկրտութեան կարգը:

16.

Եկեղեցու դռուները կապեցին: Տէր Սարգիսը կիսամաշ շուր-
ջաօր ուսերին ձգած, խաչը ձեռին, կնքահայրը մանուկը կռների
վերայ, իսկ Օխտուլը կրակով լեք բուրվառը ձեռքին, մի քանի
հատիկ խունկ ևս մէջը ծուխ արձակելով — բոլորեքեանը կամաց
զրոյց տալով զխմուկէն դէպ ի Խալիվինց Վաբրիէլի տունը:

Ճանապարհին ով պատահումէր, գզակը վերցնումէր և և-
րեաին խաչ հանում: Պառաւ կանայքը «բաղդաւոր լինի» ասելով,
նոյնպէս երեսներին խաչ էին հանում: Վահանայի որդին և մի նոյն
ժամանակը տիրացուն, որ մինչև այն բոպէն ներկայ չէր, այժմ
գալով միացաւ նոցա հետ և իբրեւ տիրացու, առաւ բուրվառը
Օխտուլի ձեռքից: Երբ որ մօտեցան Վաբրիէլի տանը, սկսեցին
երգել շարականը «Արեգական արդարութեան ծագմանդ արուսեակ
և այլն:» Վաբրիէլը դուրս եկաւ հանդիսակատարների առաջ և
երեսին խաչ հանելով ճանապարհորդից դէպ ի տուն: Տան աջ կող-
մում հանգստանումէր նորածին մանկան մայրը, ձախ կողմումը
սփռած էին խալիչաներ հացկերութեան համար: Իսկ մէջ տեղը
գտնւումէր կրակատեղը, ուր կարգով շարուած էին կերակուրների
պղինձները: Եւ ահա բոլորը կանգնած են մանկան մօր առաջը:
Վահանան աւետարանը վերջացրեց • Տիրացուն բուրվառը միմիայն
պոռոյտ էր տալիս չնայելով, որ ծխի մի նշան անգամ չէր երևում:
Երբ վերջին հայրմերը սկսվեց, կնքահայրը իւրաքանչիւր ձեռում
մի մի վառած մում Օխտուլի հրամանը կատարելով մօտեցրուց և
րեխան դէպ ի նորա մայրը, որ այն բոպէին, ինչպէս սովորութիւն
է, կնքահօր ոտերը համբուրեց և երեխան ստացաւ:

Կնքահայրը միանգամայն հիացած էր մնացել, որ իւր կոպ-
տացած և ցխապատ ոտերը այժմուս համբուրման առարկայ էին
դարձել այլոց համար: Տէր Սարգիսը ուսերից ձգելով շուրջաօր,
նստեց խալիչու մէջ տեղ, երեսը դէպ ի կերակուրների պղինձները,
Տիրացուն ևս նորա մօտ • իսկ Օխտուլը և կնքահայրը խալիչի իւ-
րաքանչիւր ծայրումը: Եւս միջոցում ժողովուրդեան և մի քանի
հրաւիրուած մարդիկ, որոնք նոյնպէս նստեցին Տէրաւորի հետ մի
կարգում:

Ներկայ դտնուող կանայքը միմեանց ձեռքից յափշտակելով համբուրումէին երեխայի ճակատը, իմանալով որ կայ այն տեղ մի մեռնոսխաչ: Ա իրջապէս սուփրան ձգեցին, կերակուրները բերեցին, բայց Պաբրիէլը դեռ ևս կանգնած, մարդերին ընդունումէր և կամ նստացնում: Քահանան հացը օրհնեց, ամենքը ևս սկըսան ձեռները պարզել դէպ ի առաջիկայ կերակուրները: Պաբրիէլը զլիսբաց մի չափ ձեռին զինի էր բաժանում: Ամենից առաջ, իբրև նախազահ, տէր Սարգիսը բաժակը առաւ ձեռը և սկսաւ օրհնել.

«Շնորհաւոր լինի, Պ. Պաբրիէլ, Աստուած քեզ պարգեւէ, երկարակեաց լինի, բարի յիշատակ լինի, իմ դարսը հասնի, ծնողացը միեթարիչ լինի. Աստուած տայ, միւս տարի ևս արժանի լինինք մեք և դուք այսպիսի հանդիսակատարութեան, քո սուփրան միշտ ձգած մնայ, քո զինու չափը լիքը դրած կենայ, սիրտդ ուրախ լինի. Աստուած առողջութիւն տայ մանկան մօրը, դուք ևս ապրիք, պարոն հրաւիրեալք:»

Իողորեքեանքը զլուխ տուեցին և կրկնեցին.

«Թող պահպանեն մեզ ձեր բարի աղօթքը:»

— Արժանեաց, ամենայն սրբոց, զլուխ խոնարհեցնելով պաւտասխանեց քահանան և բաժակը դատարկեց: Նորանից յետոյ նոյն բաժակը ստացաւ Տիրացուն: Նա ևս փոքր ինչ օրհնելով բերանի մէջ ածեց: Ապա կարգը անցաւ միւս մարդերի մօտ, որոնք նեղուած թիւն տալով իւրեանց պօռններին, կրկնումէին միայն այս խօսքերը: «Ինչ որ Տէրտէրը ասաց, Աստուած լսող և կատարող լինի:» Ա իրջապէս բաղդաւոր բաժակը հասաւ Օխտուլին: Նա դունչը երկարեցնելով, մնի կտորը կուլ տուեց և ապա կրկնեց մարդերի առաջ խօսքերը, յաւելացնելով միայն. «Թէ Աստուած կնքահօրն ևս խեղք ու միաք տայ: Խմելու ժամանակը, բաժակը նորա քթի հետ մի կամար կապեց և զինու մի մասը ևս թափուելով վերին պօռնի, արդէն մեզ յայտնի ամանի մէջ, խառնուեցաւ այն սեւագոյն նիւթի հետ և նախայիշեալ մեքենայաբանութեանը մասնակից եղաւ: Ներկորդ անգամ որ բաժակը ստացաւ քահանան, այլևս չկրկնեց վերոյիշեալ աղօթքը, այլ բաւականացաւ ասելով, «Թէ Վրիտասի սուրբ աղաւնին լինի պահպան նորածին մանկանը: Նրբ որ ամենի կատարները տաքացան, մարդերից մինը, որոնք ըստ մեծի մասին ծերեր էին, հարց առաջարկեց քահանային:

«Տէրտէր ջան, բարկութիւն չլինի ձեզ մի խնդիր բացաւ արելու:

— Քաւ լեցի, ես միշտ պատրաստ եմ մուլթն բաները պարզարանել որոնց աշխարհականների միտքը հասանել չէ կարող:

«Շնորհակալ եմ, Տէրտէր ջան:

Ամենքն եւս լուռ ու մունջ ականջ էին դնում, աչքերը շեշտակի ուղղած դէպ ի քահանան:

— Այդ ի՞նչ աղաւնի է, տէրտէր ջան, շարունակեց ծերը:

Միթէ չէք խմանում, որ Վրիստոսի վերայ մի աղաւնի իջաւ:

— Ո՞ւր կամ ինչպէս իջաւ:

«Միտս է որ իմ վարժապետս ինձ պատմումէր, շարունակեց տէր Սարգիսը — թէ Վրիստոս երբ շրջի սաստկութենից լողանում էր Յորդանան գետումը, սաստիկ սովեց: Աշակերտները գետի ավեր նստած էին նոյնպէս սոված: Յայտնի բան է, Վրիստոս իբրեւ Աստուած կարող էր իսկոյն հաց ստեղծել, բայց իւր հրաշագործութիւնները աշակերտներին ցոյց տալու համար, նայեց դէպ ի երկինքը և արթեց: Աստուծոյ հրամանով իսկոյն ամպի միջեց մի աղաւնի դուրս թռաւ ուղղակի դէպ ի Վրիստոս և սկսաւ նորա գլխի շուրջը պտոյտ դալ: Վրիստոսը երբ ձեռը հանեց ջրից, իսկոյն աղաւնին նստեց նորա վերայ: Վրիստոս ասաց, անմեղ և խոնարհ թռչուն, ես քեզ չկամիմ կերակուր առնել ինձ և իմ աշակերտներին, գնա՛, թռի՛ր, և քո ազդդ թող բնակուի իմ տանս: Աղաւնին կրկին թռաւ ու կորաւ ամպի մէջ: Այս միջոցումը աշակերտները զարմացած ու ապշած էին մնացել դետափումը: Ահա այս է Վրիստոսի աղաւնին:

— Ուրեմն Վրիստոսի տունը ո՞րն է, ուր կենումն աղաւնիքը, հարցրեց ծերը:

«Օրհնուած, այդ հարցմունքը ամենեւին կարօտ չէ բացատրութեան, ուր որ մի եկեղեցի կամ մի վանք կայ, այն տեղ և Վրիստոսի տունն է. նկատած կ'լինիք, որ միշտ այդպիսի վանքերի և եկեղեցու պատերի մէջ, կառուրների վերայ և կամարների տակ միշտ հարիւրաւոր աղաւնիներ են բնակվում և շատանում»:

— Արդարեւ այդպէս է, հիացմամբ պատասխանեց ծերը և լռեց:

Քահանան սկսաւ գինի խմել և հաց ուտել, բայց մինը Ծիւտուլի մօտ նստողներից ցած ձայնով խօսումէր ժամկոչի հետ:

«Այժմ մարդ, Ծիւտուլ, այս օրհնուած քահանան զարմանալի

գլխուլթեան տէր է, կարծես աշխարհիս բոլոր բաները դորան յայտնի լինին:

Օխտուլը բերանը լեքը ունենալով, գլխի շարժողութեամբ հաւանութիւն տուեց նորա. կարծեսցը. իսկ կուլ տալուց յետոյ պատասխանեց.

— Ի՞նչ ես ասում, ո՞չ թէ միայն աշխարհիս բաների, այլ երկրի բաների վերայ ես տեղեկութիւն ունի. դժուրք եւ արքայութիւնը նորա առաջն բաց են: Մանաւանդ թէ երազը ի՞նչպէս է մեկնում, ո՞հ իմ Աստուած.....

«Արևի փիլիսոփաների գրեանք շատ է կարգացել:

— Տօ՛, ասես մի գիրք անգամ թողած լինի առանց կարդալու, քան լեցի: Մի գիրք ունի անունը Ափրեմ-վերդի, ինչ կամիս, նորա մէջը կայ, երազի մեկնութիւններ, իւրաքանչիւր օրի չարն ու բարին, արեգակ, լուսին, աստղ, ծով, երկինք, ո՞րն ասեմ, միով բանիւ ամեն բան, թէ և այ ես, հասկացիր:

«Դոքա ազգով են պղպէս գիտուն, դորա պապն եւ կարծեօք իմաստուն մարդ էր:

— Այդպէս է: Սա մի փոքր գիրք ունի, որ ինձ ցոյց տալով պատմեց, թէ աշխարհիս ծայրումը մի պղնձեայ քաղաք է եղել, որի տները պղնձեայ, դռները, ճանապարհները, կամուրջները, գետերը, կարծեօք ջուրը եւ մարդիկը նոյնպէս պղնձեայ եւ մինչև անգամ քաղաքի շրջապատ պարիսպը նոյն իսկ պղնձեայ: Աշխարհումն ոչ մի մարդ չէ կարողացել մտանել այն քաղաքի մէջ. ամենքը պղնձ դառնալիս են եղել. բայց տէր Սարգսի պապը արձակ համարձակ գնումէ, ման է գալիս բոլոր տեղերը քաղաքի մէջ, յետոյ գալով ծովի ափ, բռնումէ սատանաները եւ ածումէ կժերի մէջ. երբանը կնքելով ձգումէ ծովի մէջ: Ահա այս բոլոր բաները նա գրումէ մի առանձին դրքի մէջ եւ անուանումէ «պղնձեայ քաղաք»:

Հաջը վերջացաւ, քահանան վերջին հայր մերը ասաց եւ ամենքը վեր կացան: —

17.

Տէր Սարգիսը դուրս դալու ժամանակին մի պահպանիչ եւ կարգաց Գաբրիէլն գլխին, յետոյ յաւելացրեց թէ հարկաւոր է հաշիւ տեսանել, միայն թէ երբ կ'ամենար Գաբրիէլը:

Գաբրիէլը խոստացաւ զալ քահանայի մօտ հետեւեալ օրը:
Եւ ահա՛ քահանան դուրս եկաւ և նորա հետեւից բոլոր մար-
դիկը: Չ'իտուէր իսկոյն մօտեցաւ նորան: —

«Հը... Չ'իտուէր, մի քանի օրուայ համար փորումդ պա-
շար վեր առած ես, թէ չէ՞, գաղտնաբար հարցրեց տէր Սարգիսը:

— Տէր տէր ջան, մի՞ թէ ես բանականութիւն ու խելք չու-
նիմ այդպիսի բաներում: Ես իմ հաշիւս լաւ դիտեմ:

«Ես ևս ընդունակ եմ այդ բաների մէջ, փորս ահա թմբուկ
է դարձել:

— Ա՛նաս չկայ, տէր հայր, ցանկանաս ևս, թմբուկդ պա-
տառվելու չէ՞, ըստ որում մաշկեղէն գօտիդ հաստ ու լայն է:

«Երգարեւ այդպէս է. ես մի քանի անգամ նկատել եմ, որ
քաղաքի հաստափոր քահանայքը միշտ լայն գօտի են կապում. ահա
զոր օրինակ տէր Արապիոնը:»

— Մի՞ թէ շատ մեծ փոր ունի նա:

«Օհ... օհ... օհ... Աստուած հեռու տանէ, թուրքի
գումէշը քեզ օրինակ:

— Պատճառը ի՞նչ է այդքան մեծանալու:

«Պատճառը այն է, որ ժամահացի կամ քելեխի ժամանակ
առաջին կարգումը նստած, աւելի ընտիր և աւելի պարարտ բա-
ժիններն է ուտում: Երբ հասնումէ իւր բաժինը, զոռումէ, «Տօ,
տիրացո՛ւ, կամ Մարկոս կամ Աիրակոս, կանձին դէսը ձգէ»: Իս-
կոյն փոխանակ մի կանձու, մի ոչխարի ամրողջ կէսը եփած, շինած
կարծես մեքենայով դալիս է և նորա առաջը կանգնում: Երեւա-
կայիւր քեզ մի քանի օր կարգով այս կերպ ճաշելը: Յայտնի բան է,
որ ակամայ կամօք փորի կաշին կ'ձգուի, կ'հաւասարուի մի գումշի
թափանի:

— Երեւի, ճանապարհորդ շատ է պատահում դէպ ի միւս
աշխարհը, ծիծաղելով հարցրեց Չ'իտուէր:

«Ի՛հ հարկէ, եղբայր, այն տեղ քաղաք է, ահագին բազմութիւն
կայ, իւրաքանչիւր օր գոնեայ մի քանի հանգուցեալ է պատահում:
Մեր գիւղը չէ, որ մարդ բարձր քարի զագաթին պուպուղ առնէ և
ականջ դնէ թէ ո՛ւր արդեօք մի սգի ձայն կ'լսէ: Երբեմն ևս հօր կամ
մօր ծնծելուց որդու ձայնը լսումես, կարծումես թէ ահա մարդ
ղորվեց դէպ ի գերեզման, բայց մօտենալով, տեսնումես որ ամենք

կարգով նստած հաց են վայելում: Բաղդիդ վերայ թքելով, իսկոյն երեսդ դարձնումեն:

— Արեակայել չեմ կարող, թէ հաստափոր քահանան ի՞նչ շնորհք պիտոյ է ունենայ:

«Տօ՛, Ծախու՛ւ, հաստափոր քահանայքը մեծ պատիւ ունին այժմեան ժամանակս: Աոցանից ուսում, գիտութիւն չեն պահանջում, այլ եթէ փորը հասա է, ամենի գլխի վերայ տեղ ունին: Այդ ևս մի ձիւրք է: Արբեմն, կամ, կարելի է ասել, միշտ նոցա տալիս են այնպիսի պաշտօն, որ ոչինչ չառնեն, այլ սաղն ու շնորհի համար նստեն ու փորը դուրս ձգեն: Օրինակի համար ահա վերոյիշեալ տէր Արապիոնը. թէպէտ դու չես տեսել նորան, բայց ես մի քանի անգամ քաղաք գնալով տեսել եմ այն տեղ: Արդարեւ նա չունի ուսում, գիտութիւն, բայց թեմակալ եպիսկոպոսը Աոնիսատորի առաջին անգամ է շինել նորան: Այլք ասումէին, որ գիտութեան կողմից նա արժանի չէ անգամ լինելու, բայց եպիսկոպոսը պնդումէր թէ նորա բարձր հոգակր, փառահեղ մօրուքը և, որ գլխաւորն է, հաստ փորը արժանի են կացուցանում այդ պաշտօնին:

— Տէր տէր ջան, դու նորան անսամ ես Անդապտորումը:

«Ա՛հ, ... Ա՛հ, ... որ յանկարծ մտայ, տեսայ մի մեծ աթոռի վերայ նստած է նա, աչքերը մեծ մեծ, քիթը երկար, մի կաղ լայնութեամբ մաշկիդէն դօալին կապած, խառայ փարաջան հագած, այնպէս հաստ, որ տեսնողը կարծումէր թէ երեք մարդ են միմեանց հետ կապած:

Այսպէս խօսելով եկան տէր Արապի տուն:

Քահանան իւր սովորութեան պէս մահճակալի վերայ պարկեց երեսը դէպ ի երկինք: Յետոյ ձեւը փորին քսելով և օՓ. օՓ. առնելով ասաց, այժմ կատարեալ վարդապետ եմ, յայտնի բան է փորիս կողմից:

Մի կարճատեւ ընթացից յետոյ ձայն տուեց Տէր Արապիսը.

— Ծախու՛ւ, մօտեցիր ինձ:

Իսկոյն դէպ ի քիթը պաշար ուղարկելով, մօտեցաւ նա:

«Այս տեղ է խոնարհ ծառայդ:»

— Գնա՛ս այս օրուայ չորան կեքահօրը ասան, որ վաղը գայ և հաշիւ տեսանէ իմ հետ:

«Նա՛ չորան չէր, այլ խոզարած էր:

— Ս'ի և նոյն է, չորան և խողարած մի մեքենայի ներդործութեան բերք են:

Ծիտուլը քթի տակ մամուսցնելով հեռացաւ. իսկ տէր Սարգիսը հանգիստ պարկած մտածումէր. —

«Այդը կ'զան իմ մօտ Խալիկինց Վաբրիէլը և կնքահայրը: Վաբրիէլը կարծեօք կարողութիւն ունի, մկրտութեան վարձ գոնեայ երեք մանէթ կ'տայ, տուն փարատելուն թէյդէտ ոչինչ չեն տալի, բայց ես իբրև ողորմած մարդ միայն տասն հատ ծմերուկ, տասն սեխ կ'առնում: Տիրացուի, այսինքն որդուս համար դռնաբացէք կ'ստանաւ: Թէյդէտ այս պատահումէ հարսանիքի ժամանակ, այն է, մինչև հարսի ու փեսայի դալը տիրացուն ներսից դուռը չէ բացում, մինչև դրամ չէ ստանում. բայց ոչինչ փնտ չկայ: Ո՛վ է հարցանողը, հարսանիք է թէ մկրտութիւն: Այդ երկու հանդիսի յարարելութիւնը միմեանց հետ շատ մօտ է: Աթէ լինումէ հարսանիք, հետեանքը պիտոյ է լինի մկրտութիւն: Ծիտուլի վերայ աւելորդ է մտածել, ըստ որում նա այնպիսի սատանայի ծուռ է, որ ասանց ինձ ևս իւր բանը պըլի բերել կարող է: Ուրեմն Վաբրիէլին մի կողմ զնենք, ձեռք բերենք այժմ՝ կնքահայրը: Նա նոյնպէս կարողութիւն ունի: Իբրև կնքահայր նա պիտոյ է դոնեայ երկու կամ երեք մանէթ փող տայ. կ'ասեմ, ըստ որում անբան որդին էր հօր փոխանակ, փանորոյ մի խող ևս պարտական է ընծայել, որդու խողարած լինելը պատճառ բերելով: Այս տեղ Ծիտուլը նոյնպէս կարող է իւր գլխի հոգսը տեսանել:» Բաւական երկար մտածելուց յետոյ երկու անգամ այնպէս փռշտաց, որ բոլոր մարմնի մէջ մի թեթեւութիւն զգաց, յետոյ երեսին խաչ հանեց:

«Առողջութիւն, տէր Հայր, փռշտալը յաջող լինի:

Տէր Սարգիսը անպատեյի կերպով այն ձայնը լսելով իսկոյն վեր թռաւ:

— Այդ դու անիրաւ Ծիտուլ, փոքր մնաց լեղիս պատառէիր ահից, ինչո՞ւ այդպէս ծածուկ ես մօտենում:

«Ոչինչ Տէր տէր ջան, Հրաժարիմք ի սատանայէ աստ, լեղիդ չէ պատառուելու, հեգնօրէն պատասխանեց Ծիտուլը:

— Բաւական է, ինչ բանի համար ուղարկեցի քեզ, նորա վերայ և խօսիր:

«Վնացի կնքահօր մօտ, տեսայ, Խալիկինց Վաբրիէլն ևս այն

տեղ է, իսկոյն կարծեցի, որ քո հաշուի վերայ են խօսում, յետոյ
երկուքն ևս ասացին թէ վաղը կ'գան:

— Շատ բարի, այժմ գնա՛ քո տունը:

«Շուտով գնալու եմ ահա, միայն ասա, խնդրեմ, փոշտա-
լուդ լուպէին ինչ բանի վերայ էիր մտածում:

Քեզ ինչ հարկաւոր է իմանալ, յիմար փիլիսոփայ:

«Խնդրեմ, եթէ կարելի է, ասես, մեղմօրէն հարցրեց Վի-
տուլը:

— Ես մտածումէի մկրտութենից ստանալի արծաթի վերայ:

«Ես ևս նոյն իսկ արծաթի վերայ էի մտածում, բայց բարի
է թէ չար:»

— Յայտնի բան է բարի է, ըստ որում ջուխտ փոշտացի:

Այն մի քանի սնոտիապաշտ մարդիկ, որոնք փոշտալուն և
մարմնի զանազան մասանց շարժմունքին, աչքի, յօնքի, ձեռի, ա-
սկանքի և այլն — տալիս են զանազան կերպի մեկնութիւններ և
զանազան կերպ նախազուշակութիւններ գալոց ժամանակներում:
Տէր Սարգիսը և Վիտուլը պատկանումէին այդպիսի մարդերի
կարգին:

Երեկոյեան մութը արդէն տարածվումէր: Պիւղի կենդա-
նացնող ձայնը փոքր առ փոքր դադարումէր: Վիտուլը բարի գի-
շեր մաղթելով տէր Սարգսին, գնաց իւր տուն:

18.

Ժամկոչ Վիտուլը միշտ մոտանումէր ամենայն տուն, ամե-
նայն տեղ, ամեն գերդաստունի մէջ, բոլոր բաները իմանում, յու-
սահատների ցաւին խօսքերով ցաւակից լինում, ուրախներին ու-
րախակից լինում, մարդերին պատիւ տալու համար քթախտոտ
ամանը մօտեցնումէր նոցա, ինքն ևս քարշումէր, փոշտումէր և
երեսին խաչ էր հանում. իսկ ուրիշներին փոշտալու ժամանակ
առողջութիւն էր ցանկանում: Պիւղի ամենաչնչին համբաւն ան-
գամ յառաջ նա կ'իմանար:

Նորան յայտնի էին թէ այս ինչ մարդու աղջիկ ում են մար-
դու տալի, որ զիւղում և երբ կ'նշանեն կամ հարսանիք կ'առնեն,
կամ թէ այս ինչ նորապսակ հարսերը պիտոյ է երեխայ ծնեն, իսկ

ճնած երեխան աղջիկ է թէ տղայ, կամ երբ պիտոյ է մկրտել: Իմա նախով այս բոլորը, Ծիտուլը արագ սուրհանդակի պէս մանրամասնաբար հասցնումէր տէր Սարգսի ականջը: Միանգամ, երբ տէր Սարգիսը երեկոյեան ժամասացութիւնը աւարտելով Ծիտուլին հետ գալին էր դէպ ի իւր տուն, ասաց.

«Ծիտուլ, Ուսնութու միան պէս դու մտանումես գիւղի բոլոր անկիւնները, ասա տեսնեմ ի՞նչ համբաւ կայ:

— Քո Ծիտուլը սաղ լինի, թէ չէ, համբաւ շատ կ'ստանաս:

«Երեւի նոր համբաւ կայ, որ այդպէս ծանր ու բարակ ես խօսումի:»

— Քո օրհնութիւնդ լինի իմ վերայ, թէ չէ, համբաւ բաւական կայ:

«Ուրեմն ասա, ի՞նչ համբաւ կայ:»

— Եթէ Ծիտուլիդ Աստուած երկար կեանք պարգևէ, յայտնի բան է կ'ասէ:

«Օհ... օրհնութիւնդ որդի, սիրտս արաքացրեցիր, համբերութիւնս հատաւ, ասա ի՞նչ բան դիտես, բարկացած պատասխանեց տէր Սարգիսը:

Մի բարկանար, Տէր տէր ջան, որքան շատ բարկանաս, այնքան շուտով կ'ծերանաս. ժամադրքի մէջ ասումեն «Եւ որ համբերեցէ, իսպանախ կերիցէ» համբերութիւնը կեանք է:

«Յիմար, ինչ բան չես հասկանում, բերանիցդ մի դուրս թողնիր:»

— Չէ, Տէր տէր ջան, սուրբ աջդ վկայ, որ համբաւ դիտեմ:

«Ես նորա համար եմ ասում, որ օրինակդ սխալ է:»

— Մի՞ թէ սխալ է, ուրեմն ներիր ինձ, Տէր տէր ջան, ես հնազանդ եմ և պատրաստ եմ ձեր ուղղածը լսելու, դուրսը խոնարհեցնելով և ձեռք կուրծքին դրած, պատասխանեց Ծիտուլը:

«Առաջին, այդ օրինակը Մաշտոցի մէջ է. երկրորդ, ի սպառնա կեցցէ և ոչ իսպանախ կամ լոբի, ինչպէս քեզ պէս յիմարն է ասում:»

— Ես մեղայ Աստուծոյ, Տէր տէր ջան, ես...

«Թող այդպիսի ծաղրածութիւնները, միայն ասա ի՞նչ նոր համբաւ ես լսել:»

— Տէր հայր, մի՞ թէ չես իմանում իմ համբաւները ինչ կ'լինին. յայտնի բան է կամ հարսանիք կ'լինի, կամ մկրտութիւն կամ

նշանադրէք կամ թաղումն, որոնց մինը միւսից լաւ և օգտակար իմ և քո համար:

«Ուրեմն դոցանից որն է այժմ կատարվելու:

— Թաղում չէ լինելու, ըստ որում տնաքանդները չեն մեռա-
նում. մկրտութիւն ևս չէ լինելու, որովհետեւ նոր են պատրաստում.
Ուրեմն մնաց մինը, այսինքն հարսանիք, որ չունի նշանակեալ ժա-
մանակ, այլ երբեմն շուտ է լինում, երբեմն ուշ. և երբեմն ամե-
նեին չքանուով:

«Բո համբաւը ուրեմն հարսանիք է:

— Այո, տէր, առաւօտը մի քանի ձիաւորներ մօտիկ գիւ-
ղեց եկան ծառերեց Պետրոս Աղի տունը: Ես խկոյն երես չուա-
ցած, այն տեղ տուն պրծայ և իմացայ, որ Աղի աղջիկը ուղղովն
նշանել և մի քանի օրից յետոյ հարսանիք առնել: Սաստիկ ուրա-
խացած կամէի գալ քեզ խնացումն տալ, բայց Աղէն ասեց, որ
նշանադրէքը վաղը պիտոյ է լինի:

«Աղբարե ասածդ ուղիղ է, ես ևս առաւօտը մի քանի ձիա-
ւորներ տեսայ Պետրոս Աղի դռանը, պատասխանեց տէր Սարգիսը:»

— Իսկ այդ է, քո ասածն է:

«Ուրեմն վաղը ինձ կ'կանչեն նշանադրէքը օրհնելու. այդ
շատ լաւ բան է, բայց պիտոյ է ասած, որ նոքա հարո՞ւստ են. չէ՞,
Ծիտու:»

— Օհ... օհ... օհ... Արքայութեան մէջ ինչ որ կայ,
նոցա տանը կարելի է գտանել: Կոցա հագուստից կարելի է իմա-
նալ թէ ի՞նչպիսի կարողութիւն ունին: Ամեն մինը Պետրոս Աղի
որդիներից մի մի սպիտակ կոթով դաշնակ ունի իշի ականջի պէս
կախած գօտիկից: Առջիկները վերայ հինգ կազ կանաչ ու կարմիր
թել կայ և այնպէս սիրով են, որ չորս օրգիքը ևս միայն մի սպիտակ
չուխով են կառավարվում:

«Ղինի կարծեօք շատ ունին, հարցրեց Տէր Սարգիսը:»

— Ինչպէս չէ, մի սենեակ միայն զինու կարասներով է լիք:

«Այդ լաւ է, այդ մեզ մխիթարութիւն է: Սաղմոն Մար-
գարէն ասումէ «ղինին դաւաղան է ծէրոց» եթէ ղինի կայ, կ'նշա-
նակէ հարուստ են:

— Այդ կողմից միամիտ մնացիր, տէր տէր ջան. ես այսօր ա-
ռաւօտ այն տեղ թէ նորեկներին և թէ Պետրոս աղին ասացի, որ
մեր տէր տէրին պատիւ ասան. նոքա խկոյն համաձայնեցան:

«Շատ լաւ եւ արեւ, Ծիտուլ, դռնաբացէքից ստացածս քեզ կ'ընծայեմ:

— Շնորհակալ եմ, տէր տէր ջան, աշխատիր զրամ շատ պոկել նոցանից, մանաւանդ նորեկներից. նոր նոր հնարներ մտածիր, այդ հազուադիւտ աղբիւր է, կարծեօք այլ եւ շատ լինելու չէ հարսանիք:

«Ես այժմ կը գնամ տուն եւ այս զիշեր հնարներ կ'մտածեմ, նոցանից բան քերելու, եւ դու ինչպէս մինչեւ այսօր, նոյնպէս եւ այժմ կ'ընես իմ գործին:»

— Պատրաստ եմ, Տէր. յոյս ունիմ որ ինձ եւ անտես չես առնելու. ահա ժամանակ է տուն գնալու, աջդ տունը, համբուրեմ եւ գնամ:

Ծիտուլը քահանայի աջը համբուրելով հեռացաւ նորա մօտից: Տէր Սարգիսը մնաց միայնակ ու համարեաւ մօտեցել էր իւր սանը: «Ես լաւ բան է, մտածումէր նա, այս զիշերուայ երազս եւ Եփիմէրդէի ասածը իսկ կատարուեցաւ: Ծիտուլը մեծ յուսով գնաց, իբր դռնաբացէքից ստացուածքը նորան կ'տամ. բայց թէ ստոանան ինձանից բան կ'ստանայ, նա եւ նոյնպէս: Եղբայիս խոստումներն եւ նա շատ է լսել: Միայն պիտոյ է այնպէս աշխատել, որ այդպիսի հարուստ հարսանիքից օգուտ շատ լինի ինձ:»

19.

Եռաւօտը կիրակի էր լուսանում: Տէր Սարգիսը ժամը սկսեց: Ծերերը եւ պառաւ կանայքը խորանց սովորութեան պէս, դաւազանի օգնութեամբ, տնքալով եկան եկեղեցին: Ծիտուլը, համարեաւ, մի տեղ չէր կանգնում հանգիստ. երբեմն մանումէր ժամ. կամ այս մոմն էր վաւում կամ այն հազցնում, կամ թէ մօտենալով շարականին կամ ճաշոց գլխին, փչումէր եւ փոշի բարձրացնում: «Տեսէք, տեսէք, մի թիւ փոշի է նստած այս զրբերի վերայ: Եստուած մի արտացէ, եթէ եւ չընես, միանգամայն կ'փչանան սորա: Եմբողջ տարի որ անց կենայ, տէր Սարգիսը չէ նայելու մինչեւ Գործակալի գալուստը: Օրհնուածի որդի, կարելի է, մկները կերել են կամ անձրեւը թաց է արել: Եմեն մի շապիկ, փխրոն, շուրջաւ թափ տալիս քսան մուկն են փախչում միջից: Երբ որ մի վար-

դապետ կամ գործակալ է գալիս, այս գրեանքը ուրախանումեն, ըստ որում տէր Սարգիսը աւելորդ է համարում սոցա գործ ածել այլ ժամանակ. բայց որ մի Վարդապետ կամ մի գործակալ եկաւ, իսկոյն ասումէ, տօ Ծիտուլ, գնա, զգեստը թափ տուր, գրեանքը խստակիր. իմանումէ, որ մկները ճուտեր են հանել և ծիտերը ձուեր դրել զգեստի մէջ: Միանգամ Գործակալը ժամ եկաւ, ման եկանք, այս անկիւն թռանք, այն անկիւնը ընկանք, չկարացինք ճաշոց զիրքը դանել. վերջապէս ածուխի տակին գտանք, մրումը սևացած:

Միանգամ ևս շուրջաւոր կորաւ: Շատ մանգալուց յետոյ գոմի մէջ գտանք: Սորա պատճառը նոյնպէս տէր Սարգիսն էր: «Ես ոչխարի էրին, որ մատաղ էին բերել, փաթթել էր շուրջաւոր մէջ և դրել եկեղեցու սրահումը: Միով բանիւ, եթէ ես չլինիմ, այս եկեղեցին մինչև այժմ քանդուած կ'լինէր:» Այսպէս մռմռացնելով Ծիտուլը գրեանքը խստակեց, յետոյ դուրս գալով մի բարձր ածեց իւր տախտակէ զանգակները և ապա եկեղեցու մօտից սկսաւ գոռալով, գոչելով «օրհնեալ է Աստուած, ժամ հրամայեցէք» ման գալ գիւղի մէջ: «Ես իմանալով, որ Ծռնորենց Պետրոսի աղջիկը նշանելու համար շատ հիւրեր են եկել, կանգնեց նորա տան դէմը և մի քանի անգամ հաղալուց և ձայնը խստակելուց յետոյ այնպէս գոռաց, որ բոլոր շները դուրս վազելով, նորա շուրջը պատեցին, բայց այս հանգամանքը ամենեւին արգելք չեղաւ նորա յառաջադիմութեանը: «Ես ևս առաւել բարձր էր գոռում, մինչև բոլոր հիւրերը ականջ կամօք յանձնառու եղան գնալու ժամ: Տէր Սարգիսը աւետարան կարդալու ժամանակ նկատեց մի քանի անձանց մարդիկ, իսկոյն իմացաւ, որ սոքա նորեկները պիտոյ է լինէին: Եւ մը վերջացնելուց յետոյ տէր Սարգիսը մի գիրք ձեռին «պահպանի՛չ» կարդաց նորեկներին գլխին: Հիւրերը տեսանելով այս պատիւը քահանայի կողմից, մի մի մանկթ փող ընծայեցին: Տէր Սարգիսը շատ ուրախացաւ, կատարուած տեսանելով իւր զիտաւորութիւնը և փողը ստանալու ժամանակ, ամենի գլուխը համբուրեց: Բոլորեքեանքը դուրս եկան և եկեղեցու մօտ կանգնեցին: Բահանան և Ծիտուլը մնալով եկեղեցու մէջ, միմեանց հետ խօսումէին:

«Տեսա՞ր, Ծիտուլ, ինչպէս Աստուծոյ օրհնած մարդիկ էին այս նորեկները:

— Թէպէտ ես չեմ խմանում, բայց կարծեօք որ լաւ մարդիկ են:

«Շատ աստուածապաշտ և առատաձեռն մարդիկ են:»

— Արծեօք աջահամբոյր տուեցին քեզ, հարցրեց Նե-տուլը:

«Այո՛ տուեցին, բայց շատ սակաւ:»

— Ո՞րքան տուեցին, տէր տէր ջան:

«Մի մի արասի և ո՛չ աւելի:»

— Տէր հայր, նոքա թուղթ տուեցին, մի՞ թէ մի մի արասանոց թուղթ կայ:

«Այո՛ կայ, այդ նոր դրամ է:»

Նկատուլը գնաց կանթեղները հանդոյնելու: Քահանան փի-լոնը ուսերից դէն ձգեց և դուրս գալով մտածումէր: «Այս շատ յաջողակ որս է, չէ պիտոյ բաց թողնել, ես փոքր ինչ ընդդէմ կ'կե-նամ և կ'ատեմ այսօր տօն է, չէ կարելի հարսնախօսութիւնը օր-հնել, կարելի է մի քանի մանէթ աւելի տան:

Բոլոր ժողովուրդը ոտքի վերայ կանգնեց, երբ երևեցաւ քա-հանան:

— Նստեցէք, խնդրեմ, ձայն տուեց տէր Սարգիսը և ինքը նստեց: Նորա հեռեկց նստեցին և միւսերը:

«Տէր հայր, ներեցէք իմ համարձակութեանս խօսել ձեր հետ առանձին, եթէ կարելի է, ասաց նորեկներէց մինը:»

— Հրամայեցէք, խնդրեմ, Աղայ, ժախտալով պատասխանեց տէր Սարգիսը:

Հիւրերը, Պետրոսը և քահանան ժողովրդից հրաժարուե-լով կամաց քայլով դիմումէին դէպ ի Նոճնորենց տունը:

«Ինչպէս, ձեզ յայտնի է, տէր հայր, շարունակեց նորեկը, երեկ մէք եկանք Պետրոս աղի աղջիկը նշանելու. բոլոր բաները պատրաստի են, մնումէ միայն ձեր արժանապատուութեան կամաց համաձայնութիւնը:»

Տէր Սարգիս ուրախութիւնը առաւել սաստկացաւ, երբ նկատեց որ բոլոր բանը իւրեանից է կախուած, եթէ կամենայ, կա-րող է քանդել կամ շինել: Նա իւր մտադրութիւնը աւելի խիստ հաստատեց:

— Ինչ որ խնձանից ունի կախումն, ես պատրաստ եմ շուտով կատարումն տալ, եթէ չկայ ոչինչ արդելք:

«Արթուր, ոչինչ արդելք չկայ, եթէ դուք համաձայնեիք:»

— Ի՞նչ է ձեր խնդիրը, յայտնեցէք պարզապէս, ասաց քահանան:

«Խնդրումներ միարեւան, որ այսօր կատարէք նշանի օրհնութեան կարգը, ըստ որում մեր շտապումներ, այսօր սիրտդ է դուրս գալ մեզ այս գիւղից:»

«Մոռացաւ աւելի յաջողութիւն տուեց տէր Արթուրին իւր մտադրութիւնը կատարելու:»

— Շատ բարի էք հրամայում, Աղայ, միայն այսօր չէ կարելի օրհնել:

«Ա՛յ, ... քո կարգիդ մեռնեմ, չէ մի ասէք:»

— Շատ ցաւումեմ, բայց ոչինչ չեմ կարող անել:

«Տէր Աղայ, ի սէր Աստուծոյ համաձայնեցէք, մեզ յաւիտեան պարտական կը կացուցանէք:»

— Սիրելիք, պատասխանեց տէր Արթուր — դուք լաւ իմացէք, որ ես ձեզ շատ սիրումեմ, և եթէ հնար լինէր, ձեր խնդիրը անկատար չէի թողնելու: Բայց մի և նոյն ժամանակը ես չեմ կարող սուրբ Հայրապետների ընդդէմ վարուիլ:

«Մոռացաւ լսեցին հայրապետ բառը, իսկոյն երեսներին խաչ հանեցին:»

«Տէր Աղայ, պատճառը ի՞նչ է, որ հրաժարումէք մեր խնդիրը, յուսահատուած հարցրեց նորեկը:»

— Պատճառը այն է, որ այսօր Անտոն ճգնաւորի տօնն է, նշանադրութեան կարգը չէ կարելի կատարել: Եթէ կամենայք, կարող ենք նայել տօնացուցին:

Հիւրերը և Պետրոսը միասին շատ աղաչեցին տէր Արթուրին, բայց ոչ մի կերպով չկարողացան համոզել նորան:

«Ուրեմն ի՞նչպէս կ'լինի, տէր տէր, ի՞նչ ճար կայ մեզ. մեք գործի տէր մարդիկ ենք, ժամանակ չունինք սպասելու:»

— Գլուխս կտրեցէք, ձեզ պարգև է, բայց ես ձեր խնդիրը կատարել չեմ կարող. վճռական կերպով պատասխանեց քահանան:

«Ուրեմն ի՞նչ ճար կայ, կամ երբ կարելի է օրհնել:»

— Արդիւ շաբաթից յետոյ միայն կարելի է այդ բանը: Անցեալ տարի ևս նոյնպէս Գրիգոր Լուսաւորչի տօնին պատա-

հեցաւ հարմնախօսութիւն: Եւ ոչ մի կերպով չէի կարող յանձն առնուլ նշանը օրհնել, եթէ հարմեքատէրը չէր ընծայել եկեղեցուն քսան մանէթ:

Նորա սկսան միմեանց երեսի նայել, երբ լսեցին քահանայի խօսքերը: Պետրոս Աղէն խնայաւ, որ եկեղեցին քահանայի ծոցն է: Եկեղեցուն արծաթ տալ — կ'նշանակէ քահանայի ծոցը լցնել: Նա շնջեց իւր հիւրի ականջը, թէ քահանայի բերանը պիտոյ է փակել:

«Ինչով փակելք, խնամի, ջաճ ձայնով հարցրեց հիւրը:»

— Մի քանի մանէթ պիտոյ է տալ, ապա թէ ոչ, դա մեր բոլոր ձեռնարկութիւնը կ'իսափանէ:

«Ահա տուն հասանք, այն տեղ իւրեան սևացնենք ինչքան կամենումէ: Օհ... օհ... օհ... Աստուած ազատէ ժամանալիս քահանաներից: Տնաքանդները չար հրեշտակներ լինին, կարծես. կ'ասս, շատ բարի, չես տալ, հոգիդ կ'հանեն: Ճար չկայ, պիտոյ է լուռ մնալ:»

20.

Ահա ամենքն ևս մտանելով Նաւորենց Պետրոսի տունը, կարգով նստեցին:

— Արաղ բերէք, Մարտիրոս, Գրիգոր, ձայն տուեցին ամեն կողմից: Խսկոյն երեւեցան արաղի շեշերը:

«Հրամայեցէք բաժակը, տէր Հայր:»

— Հատ շնորհակալ եմ, շնորհաւոր հարսանիք լինի, Աստուած նորանշաններին միասին ծերացնէ:

«Հնորհակալ ենք, տէր տէր ջան, ասելով, մի մի բաժակ արաղ խմեցին:»

Հիւրերից մինը քահանայի աջը համբուրելով տասն և հինգ մանէթը դրեց ձեռքի մէջ:

— Բաւականացէք առ այժմ այդքանով, ասաց հիւրը քահանային:

«Ու, ամենեւին չեմ կարող. դուք խմանումեք, որ հոգիս անդամ չեմ խնայելու Ձեզ, բայց այդքանովդ ես չեմ կարող.....»

— Տէր հայր, ի տէր Աստուծոյ բաւականացէք, ըստ որում առանց պատրաստութեան ենք եկել: Հարսանիքի ժամանակը աւելի կ'տանք:

«Սիրելի, խնդրեմ ժլատութիւն չառնել, քստ որում այդ ոչ թէ իմ համար է, այլ...»

— Այդ մեզ քաջ յայտնի է, պատասխանեց հիւրը, բայց խնդրումներ միաբերան բաւականանալ այդքանով:

«Այ... վայ... վայ, մի ասէք այդպէս. ապա թէ ոչ, Անտոն ճղնաւորը դերեզմանումը կ'շարժուի:»

Միով բանիւ տէր Սարգիսը չհանգստացաւ, մինչև չառաւ ամբողջ քսան մանէթը: Աս մնաս բարեւ ասելով դուրս եկաւ, շուրջառը հանելու վերայից և այլ պատրաստութիւն անսանելու:

— Աստուած պատժէ քեզ, դու անիրաւ քահանայ: Տեսնումք ի՞նչ չարահոգին է: Աստուած ո՞ր տեղից պատահեցրեց մեզ դորան: Տա՛ տա՛ տա՛, Աստուած աղատէ այժմեան քահանաների ձեռքից, թէ չէ, գայլի պէս հում հում կ'ուտն: Ասես մի խրդ՝ մոռնաքի՛ նշոյլ լինի դոցա մէջ, քաւ լիցի: Աս կարծումէի թէ աշխարհիս վերայ վատ քահանայ միայն մեր տէր Բարսեղն է, բայց նորանից վատթարն ևս եղել է: Թէ դոցա դատաստանը ինձ տալին, բոլորին միմեանցից կ'կապէի և ծովի տակ կ'խեղդէի. բայց ի՞նչ անեմ, դոքա իւրեանց թղթով ու թանաքով մեզ կապելի պէս խաղացնումեն: Այո, տէր Սարգիս, թէ մեր անտառումը ճանկս կ'ընկնես, հեռու ամեն վարդապետից ու պոպոզից, մարմնիդ մեծ կտորը ականջդ կ'թողնեմ. բայց ախոս որ.....

«Բաւական է, բաւական է, խնամի, ձայն տուեց Նոնորենց Պետրոսը — այժմեան քահանաների հետ խօսել չէ կարելի: Աթէ փոքր ինչ ընդդէմ կացար, հինգ փութ անէ՞ծք կ'աժեն գլխիդ:

Տէր Սարգիսը Վիտուլին ուղարկեց շուրջառը բերելու և ինքը զանազան պատուէրք տուեց կնոջը:

— Այսօր կերակուր մի՛ պատրաստիր, ասումէր նա. ես ահա գնումեմ նշան օրհնելու. մեծ որդիս ևս իբրեւ տիրացու իմ հետ կ'գայ. միք այն տեղ կ'ձաշենք: Միւս որդիքս նոյնպէս տանը չեն, գնացել են որս սպանելու: Վիցուք, նոքա որսի մտով կ'կկրտսիրուին, կ'մնաս դու և աղջիկդ: Գուր իբրեւ քահանայի կին, իրաւունք ունիս նշանելու ժամանակ ներկայ գտանուիլ և այն տեղ ձաշել, բայց որովհետեւ աղջիկդ տանը կ'մնայ, ևս կ'ասեմ Վիտուլին, որ Պետրոսի տանից ձաշ բերէ ձեզ երկուսիդ համար:

Այս կերպ անօրինեղբայր յետոյ, կրկին գնաց Նոնորենց տունը:

21.

Ծռնորենց Պետրոսի աղջիկը նշանելուց մի քանի ամիս անցաւ, դեռ ևս հարսանիք չկայ։ Տէր Սարգսի համբերութիւնը հատել էր։ Նորան ըոպէն ժամ էր թվում, ժամը — օր և օրը — ամիս։ Ծիտուը նոյնպէս անհամբերութեամբ սպասումէր հարսանիքի օրին։ Թէ ցերեկով, թէ գիշերով մտանումէր Ծռնորենց տուն, նստումէր, քթախտ էր առաջարկում, ինքն ևս գործածում, հարց ու փորձ էր առնում, ալիւրի քանակութիւնը, գինու կարասների թիւը, հարսանիքի համար մորթվելու կովերի և եղերի ճարպութիւնը խմանալով, ճշգիւ հասցնումէր տէր Սարգսի ականջը։

Բոլոր գիւղացիք մի քանի օր սակաւացրել էին իւրեանց ուտելիքը, աւելի ընդարձակ տեղ պատրաստելու իւրեանց անյագ փորերի մէջ։ Նախ հարսանիքից յառաջ ամբողջ երկու օր կարգով ծոմ էին պահում։ Աւերջապէս մի գիշեր, գիւղի ծայրում փողի (զուռնայի) և աղմկի ձայն բարձրացաւ։ Չգաստ գիւղացիք մի մի շորով ծածկած իւրեանց մերկ անդամքը, դուրս թափելով գիշերային տեղաշորից, մաղերը ցրուած ու խճուճված, աչքերը բաց ու խփիկ առնելով յառաջ վազեցին դէպ ի աղմուկը։ Մի քանիսը շտապելուց չկարացին ծածկելու շոր գտանել, այլ վերմակներում փաթթված, բոբիկ ոտերով դուրս թափվեցան։ Վիշերային ցուրտը բաւական սաստիկ լինելով ներշնչումէր այս մեր յառաջադնաց հիւրընկալներին։ Բայց այս սրտադող ըոպէին ո՛ր էր արդեօք մեր արժանապատիւ քահանան, մեր սիրելի տէր Սարգիսը։ Նա իւր մահճակալի վերայ խորասուզուած խոր քնի մէջ փարատվումէր երեկեան խմած գինու ներգործութենից. նա պատուիրել էր կնոջը զարթեցնել, եթէ մի բան պատահէր, ըստ որում նա կասկածումէր, չլինի թէ հարսանիքը գիշերով մտանէ գիւղը։ Բայց կնոջ երկարատու օրօրելուց յանկարծ զարթեց. շապիկով տեղի մէջ նստած սկսաւ աչքերը տրորել և զանազան ցնորական բաներ խօսել, ինչպէս առհասարակ առնումեն ոմանք անձինք, քնից նոր զարթելով։

Ղանապարհը դէպ ի Ծռնորենց տունը անցնումէր տէր Սարգսի դրան խի առաջովը։ Փողերի, նորեկների ու գիւղացոց աղմկի ձայները աւելի մօտենումէին և սաստկանում։ Քահանան ուշքին

գալով և ժամանակ չկորցնելով իւր պատռտուած փարաջան ուսերի վերայ ձգեց, գիշերային հողաթափներով, սպիտակ վարտիքով, շապիկով և նոյնպէս խճուճիւմ մաղերով դուրս եկաւ ճանապարհի մօտ: «Աս սաստիկ շտապելուց իւր փարաջան վեր ի վայր էր ծածկել և ըստ որում՝ աստառը սպիտակ էր, քահանան, կարծես, մի պատանած դիակ լինէր: Վառլին փչելով փարաջու փեշերը տարուբերումէր: Հիւրերը չիմանալով քահանայի ներկայ գտանուիլը, միանգամայն առանց բարեւ տալու էին անցնում: Մինչև անգամ մի ձիաւոր մօտից անցանելու ժամանակ կարծելով թէ ջաղացալանն է կանգնածը, ծիծաղելով ասաց իւր ընկերին: «Տ՛, Խաչատուր, տես, տես, ջաղացալանն ևս եկել է մեզ նայելու: Տես լինպէս է թաթախուած ալիւրի մէջ, մորուքի վերայ կարծես մի չափ ալիւր լինի ցանած, սո յիմար, քեզ ի՞նչ վայել տեսարան է այս տեղ: Վո հարմեքատունը քո ջաղացն է, նորահարսը — քո երկարապոչ կատուն, փողի ձայնը — երկանաքարի շեշտալը, իսկ սլարեկողնեղդ — ջաղացիդ բազմաթիւ ճարպիկ մկները:»

Տէր Սարգիսը թէպէտ լսեց այս խօսակցութիւնը, բայց լուռ մնալով մտադիր եղաւ առաւօտը պսակադրամը սովորականից շատ առնելով վրէժը հանել նոցանից: Հիւրերը իջեանցին ճանորներն տանը: Մերկանդամ գիւղացիք ցրտից դողալով կրկին մտան տուն: Վահանան ուրախութենից թռչոտելով մտաւ վերմակի տակ: Արշալոյսը դեռ չբացուած, Օխտուլը եկաւ արձանի պէս կանգնեց տէր Սարգիսի մահճակալի առաջ: «Աս տեսաւ, քահանան դեռ քնած է, մարմինը մինչև վիզը ծածկած վերմակով, երեսը բաց և դէպ ի երկինքը: Օխտուլը առ ժամանակ մնացել էր կանգնած, բայց յանկարծ բերանը թզաչափ բանալով և լիակատար յորանչելով մի այնպիսի անսովոր ձայն արձակեց, որ քահանան միւս կողքի վերայ շուրջ եկաւ: Տէր Սարգիսը առհասարակ սիրումէր լուսաբացի քաղցր քունը. և եթէ ոչինչ արգելք չլինէր, նա պատրաստ էր մնալ անկողնում: Օխտուլը այժմ ևս չհամարձակուեցաւ զարթեցնել, բայց դժբաղդաբար մի այնպէս սաստիկ փռշտաց, որ քթի մութ տեղերից և բերանի անկիւններից դուրս եկած հեղուկ նիւթերը ցայտելով քահանայի մորուքը և երեսը միանգամայն սպականեցին: Օխտուլը սրտակոտոր եղած, պճնիկների ծայրերի վերայ միւս կողմով հեռացաւ, կորաւ նորա երեսից: Տէր Սարգիսը զարթեց և երկու ձեռք երեսին քսելով ասաց «փառք քեզ, Աստուած,

փառք քո ողորմութեանը, որ դու քո անհատ բարութեամբդ ցանունս երեսիս վերայ առաւօտեան ցօղ, ծանուցանելով, որ լուսանումէ արդէն, և ժամանակ է դալ, քեզ աղօթք մատուցանել քո սուրբ տաճարի մէջ: Տէր Սարգիսը երեսին խաչ հանելով, վեր կացաւ մահճից, սկսաւ լուացվել և շորերը հագնել: Օխտուլը այս միջոցումը շտապեց եկեղեցու տախտակը վարկել, որ քահանան չկասկածէ, թէ նա իւր մօտ է եղել և երեսի վերայ շաղ է ցանել: Քահանան երբ լսեց տախտակի ձայնը, ասաց ինքն իւրեան «Յիմարանաս դու, Օխտուլ, որ բոլորովին ցնորվել ես: Մի ասող լինի, թէ քեզ ով ասաց այսօր տախտակ վարկել և ժողովուրդը եկեղեցի հրաւիրել: Ո՞վ է տեսել երեքշաբթի օրը ժամ ասել: Շաբաթի մէջ երեք օր «հինգշաբթի, շաբաթ և կիրակի» ժամ ենք ասում, բաւական է: Այն յիմարին քանի անգամ ասել եմ, որ նա իւր գլխից բաներ չհնարէ. քահանան էս եմ արդեօք, թէ նա. եթէ նա է, ուրեմն թող փիղնը ծածկէ և ժամ ասէ, եթէ ես եմ, ինչպէս չէ ուրեմն ինձ հնազանդ:

Տէր Սարգիսը յանկարծ մտաբերեց, որ այն օր հիւրեր կան, հարսանիք պիտոյ է լինի, ճակատին խփեց և ասաց, ախ, յիմարանայ Օխտուլը, որ ինձ ևս յիմարեցրեց: Աս կարծեցի թէ ոչինչ բան չկայ, բայց այսօր հիւրեր և հարսանիք ունինք: Վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ... ինչպէս մոռացած էի. այն տղէտ և յիմար Օխտուլը եթէ չլինի, ճշմարիտ, ես շատ անգամ կ'սխալուիմ: Աս ինչպէս չուտով մոռացայ հարսանիքը, այդպիսի օրհնեալ աղբիւրը արծաթի, երբ չորս ժամ յառաջ գիշերս ներկայ էի գտնվում: Ուրեմն շտապեմ, գնամ եկեղեցի, կարելի է հիւրերը գան ժամ:

22.

Արեգակի ծագելու հետ տարածուեցաւ փողերի ձայնը բոլոր գիւղի մէջ: Փողահարները սրահի տանիքի վերայ կանգնած, երեսները այս կողմ, այն կողմ թեքելով փչումէին: Օւսնորենց Պետրոսի տունը լիք էր մի ուրախական աղմկով: Շատ մանուկ տղամարդեր ուրախութեանից ծառայումէին նորա տանը: Մինը նոցանից փայտ էր կտրատում, միւսը ջուր բերում մօտակայ աղբիւրից, երրորդը ամաններ լուանում, կամ պղինձների տակին կրակ փռում և այլն, և այլն: Իսկ մանուկ հարսները և աղջկուները իւրեանց տան

ծածկոյնների վերայ արձանացած, ուղղած ունէին իւրեանց աչքերը դէպ ի Նոնորենց տունը: Միով բանիւ, Պետրոսի աղջկայ հարսանիքն էր:

Դամասցոսեթիւնը արդէն սկսուած էր, բայց ժողովորդի հոտանգամ չէր գալիս եկեղեցու մէջ: Բոլոր զիւղացիք պարագած էին մի հարսանիքով: Եկեղեցին միանգամայն մոռացել էին: Նոնորենց եկեղեցու մէջ այս կողմ, այն կողմ թռչելով և իւր պաշտօնը կատարելով քթի տակ փնթփնթացնումէր: «Ասոր ամենքն ևս խռովել են եկեղեցուց: Ասես, մի ճանճ գոնեայ բզզացնումէ, քաւ լիցի: Բայց որ մի մատաղ կամ մեռելաճաշ լինի, օհ օհ օհ, Աստուած ազատէ, եկեղեցումը ասեղ վայր ձգելու տեղ չէ լինում: Խսկ այժմ, որ այդ աղբիւրը Նոնորենց տանն է, եկեղեցին դատարի է մնացել: Բայց մեր տէր Սարգիսը ինչ հմուտ մարդ է եղել: Իւր բանը, ինչպէս ասումեն, երբեք ու հարած է ճանաչում: Նայիր, նայիր, տես ինչպէս է ժամ ասում. տասն բոպէ չկայ, որ ժամը սկսու և ահա իսկոյն կ'վերջացնէ. ինչ անեմ, հոգեւոր մարդ է, հետը համարձակ խօսել չէ կարելի: Եթէ ժողովուրդ չէ լինում, ժամասացութեան մէջ շատ բան աւելորդ համարելով թողնումէ: Այդ օրինակ այս օր չտեսայ, որ մի շարական էր երգել կամ աւետարանի երեսին էր նայել: Մեր եկեղեցումը միայն երեք կանթեղ կան: Առաջինի վառելու ժամանակ, նա ժամը օրհնումէ, և մինչև իմ երրորդի վառելը նա վերջին չայր մերը ասումէ: Եթէ ասեմ, տէր տէր ջան, ինչու բոլորը չես ասում. իւր սովորութեան պէս, իսկոյն մի սրբի կամ ճգնաւորի կամ մի վարդապետի պոչ կ'բռնէ, կ'ասէ, այս ինչ ճգնաւոր այսպէս է հրամայել: Պեհ, ինչ կարող ես առնել, նորա չափ զիտութիւն չունիս, որ պատասխանես: Փառք Աստուծոյ, աշխարհումս ևս այնքան ճգնաւորներ կան, որ ազուաւից շատ են, թուրթակից առաւել: Եւ ինչ ժամանակներումը օրհնուածները մի բան չունէին: Ով կ'գնար մի անտառ, մի գողաւոր քարի մէջ ծուր կ'գնէր, իսկոյն ճգնաւոր կ'դառնար: Ասում ևս են իբր թէ նոքա հայ չեն ուտում, այլ Աստուծուց օրը մի նշխարք էին ստանում: Բայց իմ հօր պատմածից միտս է, որ վաղ ժամանակ, մի մարդ կամենումէր ճգնուիլ: Նա գողանումէ երեսուն հայ և կորչումէ առանց որ մինի իմաց առնելու: Նա թէ աղօթումէ, թէ չէ, ինձ յայտնի չէ, միայն հացը երբ հասնումէ, անտառից զիշերով դուրս է գալի մօտակայ արտի ծայրը և սկսումէ հասկը քաղել և ոտերով

արտը ջարդել: Արտատէրը մի քանի անգամ նկատելով կարծումէ թէ արջն է պատճառը: Հրացանը ուսին, մի զիշեր թաք է կենում արտի մէջ արջը սպանելու: Ահա գիշերին տեսնումէ, որ մի մարդ եկաւ և սկսաւ հասկերը քաղել և արտը ջարդել: Արտատէրը երեսին խաչ հանելով և զարմանալով մտնումէ նորան և ասումէ, ո՞վ ես դու: Ճգնաւորը նստած մնալով, չէ պատասխանում, բայց արտատէրը շարունակումէ.

«Ո՞վ ես դու:»

— Լո՛ր անպիտան, պատասխանումէ ճգնաւորը:

«Ո՞վ ես դու, կանգնիր ոտքիդ վերայ:»

— Լուռ կաց, սատանայ:

«Մարդ ես, թէ գաղան, ասա, տեսանեմ ո՞վ ես, մտենալով հարցնումէ արտատէրը:»

— Լեզուդ..... կը պապանձուի.....

«Ես տեսանեմ, ի՞նչ մարդ ես:»

— Լուռ, կ'պատժուիս, մատը ցոյց տալով սպառնումէ ճգնաւորը: Այս միջոցին որ հրացանի ծայրով մի քանի հարուած է ստանում ճգնաւորը, վայ վայ կանչելով, կամենումէ փախչել, բայց արտատէրը կռններ կապելով, բերումէ գիւղը, իւր կնոջ մօտ, իբրեւ մի փախտական հիւր: Ահա ինչպէս ճգնաւորներ էին լինում յառաջ: Այնքան էր այն ժամանակ, ես ևս ճգնաւոր կ'ըստնայի: Ահա, մի և նոյն չէ անտառումը աղօթել թէ եկեղեցումը:»

Այսպէս էր ահա մտածում ժամկոչ Օհտուը: Քահաւանն ժամասացութենից յետոյ եկաւ Օռնորենց տունը նորահարսի հանդերձը օրհնելու: Ահա օրի ժամանակ բոլոր պատրաստութիւնը հոգալով, նորահարսին տարան պսակելու: Փողահարները ածելով դանդաղ գնումէին ամենից առաջ, իսկ նոցա հետեւից հարսը և փեսան շրջապատուած ծնողներով, եղբայրներով, ազգականներով և բոլոր իւրեանց բարեկամներով: Ամենից վերջը — զիւղացիքը: Մտան ահա եկեղեցու մէջ:

Այս տեղ աւելորդ համարեցի նկարագրել պսակի խորհրդի կատարումը, որ մեր ընթերցողների իւրաքանչիւրին յայտնի է: Հանդէսը վերջացաւ: Հարսն ու փեսան պսակներով զարդարուած դուրս եկան եկեղեցուց բոլոր ժողովրդի հետ: Փողահարները սկսեցին ածել: Քահանան Օռնորենց Պետրոսի հետ խօսելով, ամենից յառաջ դնումէին դէպ ի հարսնջատուներ: Սոցա քամակից

փողահարները, յետոյ նորապատկները իւրեանց ընկերներով և յետոյ ժողովուրդը: Այս կողմի Հայերը իւրեանց սովորութեան պէս, եկեղեցուց դէպ ի տուն դալու ժամանակը յառաջ բերեցին մի մի թեթեւ նախաձեռնիկ, այն է ձուաղեղ, խաղող, խնձոր, իւղից շինած զանազան ուտելիք, գինի, արաղ և այլն և այլն. և առաջարկեցին նորափեսային և նորան շրջապատող մանուկներին: Յանկացողները սոցանից կարողանումէին մի մի կտոր դէպ ի բերանը ուղարկել: Գիտուելը այս կողմ և այն կողմ թուէր լ և երբեմն հարսի փէշերը կոխտտելով ձեռքը հասցնումէր բերած նախաձեռնիկին, թէպէտ կամենումէին նորանից հեռացնել. և հինգ մատի օգնութեամբ, իւղը կաթեցնելով դէպ ի մորուքը, լցնումէր բերանը:

«Աստուծոյ վեր թափին, փորդ պատառուի, Գիտուել, որ չկարողանաս ուտել, լավումէր ամեն կողմից:»

— Ինչ կամենար, ասացէք, ես իմ փորս լաւ կ'ընեմ, թէև դուք մինչև երկոյ ըղսէք: Տէր Սարգսի փոխանակ ևս պիտոյ է ուտեմ:

Ասան տուն: Փողահարները հանդարտեցին: Ամենքը սկսեցին հանգստանալ: Արեգակը մայր մտաւ: Սուրբ տարածուեցաւ: Աերակուրները պատրաստի դրած էին կրակի մօտ: Տան մէջ տիւսած էին օթոցներ հիւրերի նստելու համար: Փողահարները սրահի մէջ սկսեցին հրաւիրական փող փչել: Սի քանի բազմից յետոյ բոլոր տունը զիւղացիներով լցուեցաւ: Ամենքը ևս նստեցին ընթրիք վայելելու: Այս տեղ ևս աւելորդ համարեցի նկարագրել հրաւերեալների ուտելու հանգամանքները, որոնք արժանի են ուշադրութեան: Միայն այսքան կարող եմ ասել, որ մինչև ութ տուն զիւղացի մարդ մի քանի կարգ նստած էին: Իւրաքանչիւր կարգ ունէր իւրեան համար գինու մատակարար: Աւելի ընտիր կարգի ճակատումը նստած էր տէր Սարգիսը, աջ կողմում նորափեսայի հայրը և ձախ կողմում Գեորգիէնց Վեորոսը: Աորափեսան շրջակայ երիտասարդներով նստած էր սուանձին շինած բարձր տեղ: Եւ ահա քահանան իւր կարգի մատակարարից առնելով բաժակը բացից բերանը: «Աստուած հարսանիքը շնորհաւոր առնէ, հարսն ու փեսան միասին ծլին, կանաչեն, ծաղկին, պտուղ տան, միասին ծերանան, բաղդաւոր լինին, բարի ժառանգ լինին: Աստուած քրիստոնէից հաստատութիւն տայ, հոգեորականաց բաղմութիւն, թագաւորաց առողջութիւն և ժողովրդին հարստութիւն, ամէն:»

Սուս կացէք, ձայներդ կարեցէք, ախանջ գրէք, գեռ մի՛ խմէք, տէր տէրը օրհնումէ, ամեն կողմից ձայներ էին արձակվում: Վահանան վերջացուց թէ չէ, իսկոյն բոլորեքեանքը միմեանց առաջ կարելով աղաղակումէին «ամէն, տէր Աստուած, ամէն. տէր տէրը ինչ որ ասաց, Աստուած լսող և կատարող լինի: Հրաւիրեալները այնքան կերան, որ շատերի գօտին երկու, երեք կտոր եղաւ: Պորերի մէջ մի դատարկ տեղ չմնաց: Գլինի գործածելուն թիւ և համար չկար:

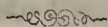
Ընթրիքը վերջացաւ: Մարդիկը ցրուեցան միմեանց վերայ ընկնելով, միմեանց բռնելով, միմեանց դռակ կրակը ձգելով, միմեանց շորերը պատռտելով: Տէր Մարդիսը ոտքի վերայ հազիւ էր կանգնում: Յանկարծ կերակուրի մէջ թրջած մի ոչխարի մորթի, չեմ իմանում ո՞ր կողմից, շեշտակի նետուեցաւ քահանայի երեսին, այնպէս որ սա քամակի վերայ դեանատարած եղաւ: «Նորա երեսը, մորուքը, գլխի մագիլը և բոլոր շորերը իւզում և ջրում տապալուած էին, ըստ որում այն մորթին լաւ էր թրջած:

Մի քանիսը, տեսարանը աւելի գեղեցկացնելու համար, չափերով գինին շուռ տուեցին տէրտէրի գլխին: Յանկարծ Վիսուլը, որի խելքը գեռ գլխի մէջ էր, աղաղակելով մօտեցաւ «վայ ինձ, տէր տէր ջան, այդ ի՛նչ է պատահել քեզ, այդ ի՛նչ դրութեան մէջ ես. քո սուրբ աջիւզ մեռնիմ, քո օծած ճակատիդ վնասող պնամ: Ե՛յ անիրաւներ, մի այլ մարդ չգտաք, հետը խաղալու: Վայ ինձ... վայ... վայ... տէրտէրակիներ գլխովդ պտոյտ դայ: Վո սուրբ օծումդ խռով կենայ նոցա վերայ, որոնք քեզ այդպէս արեցին. քո շուրջաօր և մաշտօրը նոցա աչքը հանեն: Անկանխիր, տէր տէր ջան, վեր կաց» ասաց Վիսուլը և մի մարդու օգնութեամբ վեր քարշեց արբեցած մարմինը և քարշ ածելով տարաւ նորա տուն և առանց հանդերձը հանելու ձգեց մահճի մէջ:

Եյսպէս վերջացաւ ընթրիքը:

(Շարունակութիւնը յետագայ տետրակներում.)

Դաբլիէ՛՛՛՛՛՛՛ Տէր Եհաննէսեանց:

ՆԱԴՈՒԷՑՆ ՄԵԾԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.

Ի Պ Ե Շ Խ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը.

(Շարունակութիւն Հիւս. Հ. 2. Եր 121—140.)

Բօնապարտէի զլիսաւոր դործերից մինը այն եղաւ, որ խափանեց յուսուարի 21 ի սոսկալի տօնախմբութիւնը, որ Ազգային ժողովը սահմանել էր ամեն տարի կատարելու, ի յիշատակ Յ. Լուդովիկոս Թագաւորի զլիսատմանը: Վեռ ևս այնքան վարհուրելի էր արքայասարանների իշխանութիւնը, որ նաև ինքը Բօնապարտէն նոցա վրէժխնդրութենից երկիւղ կրելով, չէր համարձակվում այդ զիպուածում ուղղապէս և բացարձակ ներգործել, այլ խոտորնակի վարվելով, հրամայեց որ այնուհետև Ֆրանսիական ժողովուրդը միայն երկու ազգային տօն ծանաչէր, այսինքն Ա. անդիմիերի 1 ր. և Յուլիսի 4 ր. կամելով այսպէս առ ժամանակ մի սրբագործել հասարակապետութեան և ազատութեան հիմնադրութիւնը, որ նա փոքր առ փոքր պատրաստվում էր իւր ձեռքով խորտակելու: Բօնապարտէն մտանելով Փարիզի բանտերը, շատ կալանաւորների ազատութիւն շնորհեց, որ Վիրեկտօրիան բանտարգել էր արել, և այդ կերպով շատ սիրելի գտնուեցաւ նա և Թագաւորի կուսակիցների աչքում:

Նիւլոյն 27 ին բղէշիների կամ առաւել ճիշդ ասենք, առաջին բղէշի (Բօնապարտէի) հրամանով սանձուեցաւ տպագրութեան ազատութիւնը այն պատճառով, որ (և այդ խիստ արդարացի էր) այն ժամանակի լրագիրները Ֆրանսիական թշնամիներից կաշառուած, անդադար խռովութիւն էին յարուցանում ժողովրդի մէջ: Այս ժամանակաւոր և ստիպողական հրարը պիտոյ է տւելը մինչև խաղաղութեան դաշինք կռելը: Բայց Բօնապարտէն

մեծ շրջահայեցութեամբ կատարեց այդ գործը, ստատիկ երկիւղ կրելով Յեղափոխութեան կուսակիցներին, որոց գարշելն թուեցաւ այդ խստութիւնը, միտ չդնելով հանգամանքին: Բայց այն ևս չէ պիտոյ մոռնալ, որ Բօնապարտէն այնուհետեւ իւր բոլոր զօրութեամբ ջանադիր էր անդգալի կերպով բնաջինջ առնել այն ամեն բաները, որք յառաջացել էին յեղափոխութենից, և արագաքայլ սլանուէր դէպ ի միապետական վարչութեան վերականգնումը, քանզի տեսելով որ տակաւին Ֆրանսիական ժողովուրդը չէր այնքան հասու նացած, որ կարողանար, առանց իւրեան վնասելու, վայելել հասարակապետութեան պտուղները: Առաջին բռնչքը սահմանեց որ զինուորները ունենային պատուաւոր թրեր և հրացաններ, այս սովորութիւնը այն խորհրդով կամենումէր ներքսածել, որ նոքա ընդերանային զինուորական ասպետական կարգերին: Հասարակապետականք սաստիկ դժկամակուած էին, տեսնելով այդպիսի վտանգաւոր նորաձեւութիւնը, որոց հետեանքը վաղ կամ անագան այն պիտոյ է լինէր, որ կրկին դարձեալ հաստատուէր Ֆրանսիոյ միջդատապարտուած իշխանութիւնը, որ այնքան ծանրացել էր նորա ազատաւոր դիմերի վերայ: Բայց Բօնապարտէն հնարը գտու նուցա մխիթարելու. հրամայեց, որ մեծ հանդիսով կանդնեցնէին Յուլիոս Բրուտոսի արձանը թագաւորների հին ապարանքում. նմանապէս հրամայեց, հասարակապետութեան դրօշակները սև շղարշով քողարկած լինէին տասն օր, ի յիշատակ մեծանուն Ուաշինկտօնի, որոյ մահուան գոյժը ստացել էին այն միջոցին: Մի տխրալ ծէս կատարուեցաւ այդ անցքի դիպուածով Ինկալիդների պալատում, որ այն ժամանակ Արէսի տաճար էր կոչվում: Գլխաւոր մի ճեմարանական ճառ կարդաց ի պատիւ ամերիկացի հերոսին: Փոքր ինչ ժամանակից յետոյ Բօնապարտէն շրջադառուած բազմախումբ երևելի տղամարդերից, ժողովողի ցնծալեց ծափահարութեան ուղեկցութեամբ, դէպ ի Տիւլլերի: Այդ պալատի ճակատին խոշոր ասուելով գրած էր այսպէս «1792 ի Ռոստոսի 10 ին ջնջվեցաւ Ֆրանսիական թագաւորութիւնը, այլ ևս չէ վերականգնելու նա:» Բայց, աւանդ, նա վերականգնել էր արդէն. և Բօնապարտէն հրամայեց անհետացնել այդ վերնագիրը: Նմանապէս հրամայեց ջնջել այն հասարակապետական նշանները, ինչպէս զոր օրինակ կարմիր գդակներ, ծառեր ազատութեան և այլն, որ նկարված էին պատերի վերայ: Մի բանի վերայ Բօնապարտէն

սաստիկ տհաճեցաւ, այն է, երբ որ Տրիբունական ատենանք (le Tribunal), ազգի միակ սիրելի կառավարութիւնը, որ հաստատել էին բռնշինները, զետեղուեցաւ Հասարակապետութեան պալատում (այժմ Պալէ-Ռօայալ), ուր կենումէր ինքը Ռօնապարտէն: Նոյն օրը Վիւվէյրիէ տրիբունը ասաց այս մեծախորհուրդ խօսքը «Ես պաշարը օրօրան է յեղափոխութեան. այս այն տեղն է, յաւելացուց յետոյ, ուր եթէ խօսեք տաան և հինգ օրուայ կուռքի վերայ, իսկոյն պիտոյ է յիշէք, որ տաան և հինգ դարերի կուռքը փշռվել է մի քանի ժամի մէջ:» Ես սպառնական խօսքերը բոլորեցին Ռօնապարտէի բարկութիւնը, բայց դորա հակառակ, ժողովրդի աչքումը մեծ յարգ տուեցին տրիբունական ատենին, մննաւանդ այն մարդերին, որք կուսակից էին հասարակապետութեան: Բայց առաջին բռնշինը շուտով խլեց այդ ատենի արտօնութիւնները:

Սկանառօյն 20 ին դեսպանական խումբը հանդիսացաւ առաջին բռնշինին. այս ևս մի միապետական ծէս էր, որ նա կամենումէր վերականգնել, փոքր առ փոքր ընդելացնելով ժողովուրդը: Սահմանադրութիւնը իրաւունք չէր տուել Ռօնապարտէին թողութիւն շնորհելու պատժապարտերին. բայց Ռօնապարտէն այդ իրաւունքն ևս իւրական ստացաւ. շատ վարատականների, որք դատապարտված էին կամ բանտարկելութեամբ կամ մահու պատուհասով, ազատութիւն և կեանք պարգևեց:

Հասարակաց գանձարանը բոլորովին դատարկ էր. երբ որ միանգամ պիտոյ եղաւ մի լրաբեր սուրհանդակի մի փոքրիկ վարձ տալ, հազար երկու հարիւր ֆուանկ չգտանվեցաւ նորա մէջ: Բայց Ռօնապարտէի հաստատ բնաւորութեամբ և այն յաջողակ նորաձեւութեամբ, որ նա ներս էր բերել կառավարութեան մէջ, փոքր միջոցում մեծապէս բարւոքվեցաւ տէրութեան գանձարանի յոյժ չբաւորութիւնը: Նւ ինքը Ռօնապարտէն մի այնպիսի կարօտութեան մէջ էր, որ երբ իւր քոյր Վիւվէյրի կամենումէր հարսնացնել Միլբատ զօրապետին, հաղիւ հազ կարողացաւ երեսուն հազար ֆուանկ օժիտ տալ: Նորա երկրորդ քոյր Էլիզա ամուսնացած էր մի աննշան պաշտօնատարի Ռալֆօքքի անուշով. իսկ վերջինը Պալէ-Ռօնապարտէի մէջ էր 1 էկէլք զօրապետի հետ: Բաղաքական վաստակներից հանդիսա առնելու համար, ցնեց Ռօնապարտէն Մալմէզոնի դաստակերտը, և նորա արժեցած արծաթը շատ անագան վճարեց: (Եհն այսպիսի նիւթական կարիք ունէր

Ֆրանսիական հասարակապետութեան գլուխը:) Այդ զուարճալի ամարանդումն էր ահա, որ շարաթի մէջ քանի մի անգամ անցում ցանումէր Բօնապարտէն իւր պարապի և հանդատի ժամերը. կինը Բօնապարտէն (Ժօղեֆինէն) իւր շնորհաշուք մարդավարութեամբ հրաւիրածներին հողի էր տալիս. նորակոչ մեծատունքը ժողովուելով այն տեղ, ասես թէ նախապատրաստվումէր այն կեղծաւոր հանդէսը որ բացուելու էր դալոց արքունական տպարանքի մէջ: Բայց այս դրօսանքը շատ կարճ տևեց. պատճառ, Մարմեզոնի ապարանքը շատ փոքրիկ և նեղ երևեցաւ Բօնապարտէին, և հրամայեց իւր համար ամարանիք յօրինել Սէն-Վլուդի ամրոցը և նորա վերաբերեալ զեղեցկալիւր շրջակայքը:

Բայց նա առաւել յաջողակ գտանվեցաւ Ռուսիոյ, քան թէ Անգլիոյ դրան առաջն: Բոլոր ուռւ կալանաւորները, որ բռնած էին Հելլենասիայում, Ժողովեց, ուրից մինչ զլուսն նոր նշանադրեստք հազցրեց, զէնք ու զարդերով վառեց, և այնպէս առանց պայմանի յետ դարձրեց իւրեանց կայսրին: Պաւլոս կայսրին չափից դուրս զիւր եկաւ այս վսեմ ընթացքը. իսկ այն հրամայեց, որ իւր զօրքը յետ դառնար դէպ ի Ռուսսիա, և ինքը հրաժարվեցաւ ընդդէմ Պրանսիոն կռած նիզակակցութենից, և ապա իւր բոլոր ոյժը թափեց, որ միւս թաղաւորներին ևս իւր օրինակին հետեւեցնէր: Աւարդարեւ շատ ժամանակ չանցած, Շվեդիան, Պրուսսիան, Գանիան և Սաքսոնիան նմանապէս հաշտուեցան Պրանսիոս հետ: Պրանսիան որ արդէն խաղաղութեան դաշինք դրել էր Շվեդիոս, Պրուսիոս և Բատաւիոս հասարակապետութեան (Հոլանդիոս) հետ, այժմ դրսից իւրեան թշնամի ունէր միայն Անգլիան, Աւստրիան և Բաւարիան: Ի ներքուստ թէև Վանդէան և Բրետայնը սպասումբութեան դրօշակը բորձրացրել էին, բայց կառավարիչների անմիաբանութիւնը և արքայասէր զեղջուկների վհատութիւնը խոտտանումէր հասարակապետական զօրքին մի թեթև, բայց ցաւալի յաղթութիւն: Բրիտնր վաթմահազարեայ զօրքի առաջնորդելով խողաց զնաց արեւմտակողմեան դաւառները: Հետեւելով Հօլի օրինակին, գերադաս համարեց հաշտարարի, քան թէ քաջամարտիկ պսակով զարդարել իւր ճակատը. թէև շատ զիւրին էր նորան Արէսի դաշտումը մի սաստիկ կոտորածք առնելով, յաղթել թշնամուն, բայց նա բարւոք համարեց հաշտվել նորա հետ: Օգիլանը, Վերնոնը, Շվաբրին, Շատիլլոնը և Բուր-

մօնը զէնքնկեց եղած, արձակեցին իւրեանց զօրքը, և 1֊օար գետի յայս և յայնկուսեան ամիրը խաղաղուեցան: Այս գործը տեւեց ոչ առաւել, քան թէ երկու ամիս:

Արբ որ այս հնարով քաղաքական ներքին երկպառակութեանից աղաավեցաւ Բօնապարտէն, ապա իւր բոլոր զօրութիւնը դարձուց ցամաքահօդի թշնամիների վերայ, որ Անգլիան անդադար գրգռումէր Պրանսիոյ դէմ: Ուէյնի (Հակոնսի) զօրքը Մօնօի առաջնորդութեան յանձնած, բովանդակումէր մինչև հարիւր հազար հոգի զինուոր: Մասսենիան զնալով խաղիս, հաղիւ հազ դատայն տեղ քսան և հինգ հազար զինուոր կիսամերկ, դունաթափ, փառաւորացած խոնջութենից և սովատանջից: Մի յուսաբեկ և քաջազնական կռուից յետոյ ստիպուած էր պատասպարվել Գենուաի պարսափ հետև: Այն տեղ նա դիմացաւ մի սարսափելի պաշարման, որ առաւել այն մասին էր տաժանական, որ պաշարուածքը անհրաժեշտ սովամահի էին ենթարկված: Աւտորիական զօրքը յետ էր գրաւել խաղիս, և Ալեքսանդր փախչումէր Պրանսիացւոց իշխանութենից: Աղէտքի չափը լրացնելու, Անգլիան մի կողմից իւր նաւատորմով տիրապետած միջերկրական ծովին, ի չիք էր դարձուցանում եգիպտական զօրքի փրկութեան յոյսը, և միւս կողմից իւր ոսկին շուսյութեամբ վատնելով, ամեն հնար տալիս էր թըշնամիներին յառաջ տանելու Պրանսիացւոց հետ կատաղի պատերազմը:

Միք տեսանք որ Բօնապարտէն սթափած իւր ցնորական փայլուն երազներից Արևելքի մասին, և իւր փառախրութենից թելադրված, ոտքը Պրանսիա էր դրել, թշուառ եգիպտական զօրքը թողած Ագլիացւոց և Օսմանցոց կատաղի ատելութեանը: Արևելքի զօրապետը, որի սիրտը ամենևին չգիտէր թէ ինչ է երկիւղը, չէր վհատվում այս նեղ որպիսութեան մէջ և կամենում էր իւր ճուռմը լեզուով և քաջալերիչ խօսքերով նոյն անվեհերութիւնը հաստատել զօրքի սրտումը. բայց Ագլիացւոց արդէն տաղտկացել էր Ֆրանսիացի քաջասիրտ զօրքը. ամենքը միահօգի ցանկանում էին վախճան դնել այս մեծաշուք աքսորանքին: Բայց մինչև նոյս իղձը կատարուած էր, նոքա իւրեանց ազգային փառքը նորանոր քաջազնական, բայց անօգուտ սիրազորութիւններով փայլեցնում էին ամերիկեան հեռուոր հոգի վերայ: Միանգամ Վեդէ զօրապետն էր, որ առաջնորդելով չորեք հազարից ֆրանսիական զօր-

քին, խառնիխուռն փախուստ դարձուց Սամալութի մօտ, միջին Նգիպտոսումը, Մուրադ բէյի յիսնհազարեայ զօրքը, որ բաղկացած էր թուրքերից, Արաբներից և Մամեղեքներից. նոյն միջոցին Վերդիէն մի բուռն զօրքով Ղամիթումը յաղթեց մի բազմախումբ զօրաբաժին Նիհարիների. մի առաւել նշանաւոր օր Ալեքերը տասն հազար զօրքով, շրջապատված ութսնհազար մահմետականներից, Հելիօպոլսի մօտ մի պանծալի յաղթութիւն կատարեց: Ղէզէն վերադարձաւ Ֆրանսիա. Արաբները, որոց բանաստեղծական լեզուն զիտէ ամենայն հրաշալի բան խորհրդաւոր պատկերներով զարդարել, նորա երկրորդական անունը ~~արաբական~~ Սուլթան էին զրել, այն ինչ Բօնապարտէին գէշէ էին անուանում. որ նշանակումէ «մեծ սուլթան»:

Փոքր միջոց անցանելուց յետոյ մի արդէտալի տարաբաղդութիւն հասաւ եգիպտական բանակին. մի օր (Յունիսի 4 ին) երբ Ալեքերը իւր ապարանքի տանիքի վերայ շրջումէր, յանկարծ սպանվեցաւ մի երիտասարդ Օսմանլուի ձեռքով, որ Հալեբ քաղաքից էր, անունը Սուլեյման: Այս թշուառականը ցցի վերայ ստացաւ իւր յանցանքի պատուհասը: Ալեքերը, որին մուսլէմանի մոլեռանդութիւնը խեց Ֆրանսիական զօրքից, այն երեւիլ զօրապետներից էր, որին յառաջ էր բերել Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը: Նորահասակի շքեղութիւնը, նորա խելքը և պատերազմական հանձարը զրաւել էին դէպ ի նա զօրքի ակնածութիւնը և սէրը: Ապֆարէլիս երկու խօսքով նկարագրումէ նորան, այսպէս. «Տեսէք այս Հերբուէսը, իւր հանձարը ճարակումէ նորան»:

Ալեքերին յաջորդեց Մընու զօրապետը, որ շատ երջանիկ դտանվեցաւ, ստանալով թշնամիներից մի այսպիսի պատուաւոր պայման, որ եգիպտական բաղդախնդիր զօրքի մնացորդը, թողնելով իւր յաղթութիւնքը, վերադառնար Ֆրանսիա, իւրեանց բոլոր զէնքով, ռազմամթերքով, ուսումնական և գեղարուեստական անդիւտ դանձկրով, որ ձեռք էին բերել Նգիպտոսում, անգլիական նաւերի վերայ:

Մինչ այս մինչ այն Մօրօն, համաձայն Բօնապարտէի հրամանին, իւրեան յանձնած զօրքով Ապրիլի 25 ին անցաւ Ռէյն գետը. հետ զհետէ յաղթող հանդիսացաւ Նւգենին Հօքախի, Մէօզքիրխի, Բիբելախի և Մեմմինգենի պատերազմների մէջ: Մէսսիգօրի 3 ին Օբերհաուզենի մօտ պատահած կռիւմը Ֆրանսիան

մի այնպիսի անձն կորցրեց, որ միմիայն արժէր քանի քանի լէգիօններ. այդ մարդը 1 ատուր Գ՝ Օվէրն էր: Ամբողջ երեք օր թմբուկները սև շղարշով ծածկած էին իբրև նշան սուղի. 1 ատուրի պատուաւոր թուրք զրուեցաւ Խալալիդեան տան մէջ. նորա սիրտը ամփոփված մի կապարեայ սոււիի մէջ, շնորհուեցաւ 26 երտրդ բրիգադին, ուր նա ինքն էր ծառայում, և կալավեցաւ զրօշակի վերայ: Չօրակարգի մէջ 1 ատուրի տեղը դատարկ մնաց. ամեն անգամ, երբ պատերազմական սովորութեամբ կանչուէին զինուորներին, նորա անունը յիշելուս, մի ձայն պատտիսանումէր «Մեռած է պատուի դաշտի մէջ: Մի անշուք շիրիմ կանգնեցուցին այն տեղ, ուր այդ քաջազնը փչել էր իւր վերջին շունչը, և նորա տապանազիրը այսպէս է: Եւ Բէրեւանք յանձնած է Բուր Ելիէնեի Գալէի պաշտպանութեանը. և բոլոր երկիրների քաջերը յարգեցին նորա անմահ յիշատակը:

Բօնապարտէն անհամբերութեամբ սպասումէր այն վայրկեանին, երբ պիտոյ է իւր զօրքին առաջնորդէր: Ասես թէ կախարդութեամբ կազմվեցաւ պահեստի զօրքը (Էլիէն). Ֆլորիալի 19 ին Ղաենուայում Բօնապարտէն նոցա զլուխը անցաւ: «Նոյն իսկ օրն Ղաէքէն Եգիպտոսից յետ դարձած, երկու զօրաբաժնի առաջնորդութիւն ստացաւ: Աւսարիական և Խալիլու մի քանի իշխանների զօրքը բռնած ունէին Ալդեան սարերի կիրճերը: Բօնապարտէն ոչինչ պակաս, քան թէ մի ժամանակ Հաննիբալը, իւր համար ճանապարհ հորդեց Սէն-Բերնարդի ձիւնաթաղ կատարների վերայից: Բազմախումբ զօրքը, անթիւ կահ կարասիք, ռազմամթերք, այրուձին, թնդանօթքը անցրեց ձորերի և անդունդների վերայով: Թնդանօթները հանեցին սայլակների վերայից և զետեղեցին փորած գերանների մէջ. անիւները և ռազմամթերքը ձուքով տանումէր զօրքը: Սարի դադաթը հասած, զօրքը մի կարճատև դադար առաւ Սէն-Բերնարդի մենաստանի մէջ, ուր միանշունքը պատրաստել էին պէսպէս կերակրի պաշար և զօրքին մեծ մարդասիրութեամբ հայթ հայթեցին ամենայն կարևոր պիտոյք: Ֆրանսիացիք գտանվումէին 2400 մեթր ծովի մակերևութից բարձր, յաւերժական սառնամանիքի սահմանադրվում: Նրբ որ նոքա քանի մի ժամ մնացին այն տեղ, զօրքը սխաւ վայր իջանել ճանապարհը դէպ ի Պիեմօնտ բռնած: Չառ ի վայրը շատ գահալիւծ և սրնթեաց էր. զրեթէ անհասարին էր այլապէս իջանել,

քան թէ նորա կատարեցին, ուրոյն ուրոյն սահելով սառցի վերայ յից. այս այլանդակ և նորաձև էջքը իրապէս յաջողեցաւ նոցա և շատ կարճեցուց նոցա ճանապարհը: Պիտոյ էր Բարդ քաղաքի մէջ ից անցանել, որոյ բերդը խախտնառիթ էր լինում: Գրանախացոյ հասանելու իւրեանց նպատակին: Իւր գիտաւորութիւնը թաք կացուցանելու համար Աւստրիացիներէց, Բօնապարտէն հրամայեց ժայռի մէջ ից մի ճանապարհ կոխել: Խոտով թնդանթիւների և վառօղի արկղիների սայլակների անիւները վաթաթեցին, անցանելի ճանապարհը ծածկեցին յարդով, և այդ կերպով զօրքը գիւղերի մէջ անցաւ քաղաքը, և թշնամին որ կարող էր խախտարկու լինել նոցա, ոչինչ բան չիմացաւ: Եւրբ որ այդ սոսկալի կիրճը անցան, այնուհետեւ Բարդի բերդը տասն օր չկարողացաւ դիմադարձութիւն ստանել Ֆրանսիական զօրքին և նոցա ձեռքը ընկաւ: Արդէն Վիլէն և նորա ամրոցը զրաւված էին, և տասն հազար հոգի Մեկասի զօրքից ջարդ ու կոտոր էին եղած: Օխուղէլի ափում: Յունիսի 2 ին Բօնապարտէն անցանելով Պիւնձնաթի լեռանցամէջքը և բռնութեամբ բանալով Մէլիու և Տեսսինթի անցքը, հասել էր Միլան: Եւրբ որ Բօնապարտէն մտաւ քաղաք, նորա առաջին զօրծը այն եղաւ, որ վերականգնեց և կառմեց Յայսկոյսալբան հասարակապետութիւնը:

Այդ միջոցին Գրանսիական զօրքը անցաւ Պօ դետը և ղետեղ վեցաւ նորա և Ադդայի (գետ) մէջ. Բերդամը և Արեմօնը նուաճ վեցան. Միւրատը բռնէ յարձակմունքով տիրեց կամըջին և Պիւն չէնցա քաղաքին: 1 աննը, արժանի տեղակալը Բօնապարտէի, Մօնթէթեթի յաղթութեամբ փրկանաւորեց Ղենուաի անկումը, որին արդէն տիրել էին թշնամիք և նորա մէջ մարդերի տեղ միայն ցնորք էին դառել սովառանջ: Մեկաս, աւստրիական սպարապետը, իւր զօրքը կենտրոնացրել էր Պօ և Տանարօ դետերի մէջ տեղը. հմուտ շարժումաձքով Ֆրանսիական զօրքը ձգեց Ալեքսանդրիու մօտի դաշտավայրը (1800 ի Յունիսի 14 ին), Բօրսմիդաի և Մալէնդօ աւանի մէջ սաստիկ յարձակվեցաւ նոցա վերայ: Նորա զօրքը քառասուն հազար հոգուց բաղկացած, երեք մասն բաժանված, վաղեց Գրանախացոյ վերայ, որք հազիւ կարող էին նոցա դէմ կացնել քան հազար հոգի զինուկիր: Առաւօտեան տասն ժամն էր: Բանի քանի անգամ Մարէնդօի աւանը փոփոխաբար մի թուշնամուց միւսի ձեռքն էր ընկնում և վերջապէս մնաց Աւստրիացոյ

ձեռքում: Աւստրիական զորաբազուկքը (պիստոլետ) դաշտի միջով սլանումէին Ֆրանսիական զօրաթևքի վերայ և խորհումէին ամեն կողմից պաշարած, ստիպել նորանց թողնել իւրեանց ամրացած տեղը: Ֆրանսիացիք չորս անգամ մեծախումբ գնդերով խաղացին նոցա դէմ և չորս անգամ կրօնէիները դարձուցին մեծամեծ կորուստ կրելով: Թշնամին իւր բազմութեամբ կամենումէր ոտնակոխ առնել նորանց, մանաւանդ Ֆրանսիական զօրքի թևքը այլ ևս կարողութիւն չունէին երկար դիմանալու նոցա բուռն գրոհներին և զամբան զգամ կորուսանումէին իւրեանց տեղը, և զօրապետները տեսանելով որ փրկութեան մի այլ հնար չկայ, խնդրումէին որ դէպ ի դարձ թմբկահարվէր: Բռնապարտէն զօրակարգի առաջն աշտանակելով, քաջալերումէր նորան և ջանադիր էր նոցա մէջ յոյս և վստահութիւն սերմանել, որ ինքը այն բոլորէին կորուսել էր բոլորովին: «Չմոռանա՛ք, ասումէր նա, որ իմ սովորութիւնս է պատերազմի դաշտումը ընկնել, մեռնել:» Այդ քաջազնական խօսքերը հազիւ հազ կարողանումէին զօրքի բարոյական ցոփ կազդուրել: Յաղթութիւնը անդարձ կորուսած էր երկուստ ամենին:

Բայց թշնամին անհամբեր էր և շուտ էր կամենում իւր ճակատը զարդարել յաղթողի դափնիքով, և այդ շտապութիւնը, ինչպէս կը տեսանենք, նորան մեծ կորուստ պատրաստեց: Աւստրիացիք կամելով մի վճռական հարուած հասուցանել Ֆրանսիացոց, շատ ձգեցին իւրեանց զօրաթևքը, որով տկարացաւ կենտրոնը: Այդ իսկ էր պիտոյ Բռնապարտէին, որի արծուի աչքը շուտ նկատեց թշնամու սխալը. բարեյաջող ժամ էր, որ չէր պէտք անփոյթ առնել: Այդ հրամանով Վէզէ զօրապետը առաջնորդելով պահեստի զօրքին, արագաքայլ յառաջ սլացաւ աւստրիական մարտիոցների վերայ և կտրեց նոցա աջ թևը: Այս հմուտ շարժումը և յանդուգն ձեռնարկութիւնը իսկոյն փոխեցին պատերազմի ելքը, և յաղթութիւնը ընծայեցին Ֆրանսիական դրօշներին: Վէզէի մահը կրկնապատկեց Ֆրանսիական զօրքի քաջութիւնը, և նոցա սիրելի զօրապետի մեռանելը մի փառաւոր վեճժխնդրութիւն էր պահանջում, թող թէ նոքա փառքի ևս ծաղաւ էին: Միւս կողմից երիտասարդ Ալեքսանդր իւր այրուծին առած, վաղեց աւստրիական զօրաթևի վերայ, ջարդեց, փշոյն, ցրուեց և շուրջ պատեց: Այնուհետև յաղթութիւնը անսրկբայ Ֆրանսիական զօրքին էր պատկանում. թշնամիք հակառակ կողմից ևս բռնված, սկսան

շտապով դէպ ի յետ խաղալ, և Մաքսիմիլիանները կրակի և արիւնի տառերով գրվեցաւ Պրանսիոս պատերազմական տարեգրքումը: Այս մեծ պատերազմը յետ դարձրեց Պրանսիացոց Լուիսադրիան, Պիեմօնտը, Լիգուրիան և նորա բերդորայքը: Այս միջոցին ոչինչ պակաս յաջողակ էր և Մօրս զօրապետը, որ յաղթելով թշնամուն Վանուբ գետի ափին, այնուհետև հետ զհետէ յառաջ էր տանում Ֆրանսիական զէնքի յաջողութիւնը, և այդ կերպով նա հեշտացրեց Լիւնեվիլի հաշտութիւնը, որ իրապէս շատ շուտ հաստատվեցաւ Պրանսիացոց և Աւստրիացոց մէջ, երբ որ Զօհենլինդենի թնդանութները սասանեցրին Վիեննայի պարիսպքը:

Մինչդեռ գործքը այսպէս էին, առաջին բղշիւր վերադարձաւ Փարիզ, ուր սպասումէր նորան ժողովրդի հրճուակից ծափահարութիւնը: Անցանելով Լիօնի վերայից, նորա առաջին հոգսը այն եղաւ, որ վերականգնէր այդ երբեմն մեծաշէն քաղաքը իւր աւերակների տակից, որի յիշատակը Ազգային ժողովը կամենումէր ջնջել աշխարհի երեսից: Բօնապարտէն իւր բոլոր ջանք ու ճիգը ի գործ դրեց որքան կարելի էր շուտ անհետացնել փոթորկալից յեղափոխութեան հետքը. և Պրանսիան բոլորովին վաստակած այդ անդադար յուզմունքից և ազդի ազդի աղէտքից, անպատմելի երախտագիտութեամբ ընդունումէր երիտասարդ զօրապետի ամեն մի ձեռնարկութիւնքը: Ահա այդ միջոցներին է, որ Լուգովիկոս ԺԸ իւր արքայանքի խորշեց դրեց նորան այս երկու նամակը.

ԲՕՆԱՊԱՐՏԷ ԶՕՐԱՊԵՏԻՆ,

«Որպիսի և լինէր արտաքին վարքը ձեզ պէս մարդերի, Պաւլոն, հրեք ազդում չէ անհանգստութիւն. դուք ստացել էք մի ճնշանաւոր և ծանրակշիռ պաշտօն, որոյ մասին ես գոհ եմ: Գուք ամենից առաւել քան զիտէք, որ մի մեծ ազդի երջանկութեան համար պիտոյ էր ունենալ ոյժ և կարողութիւն: Փրկեցէք Պրանսիան իւր յատուկ կատաղութենից և դուք իմ սրտի իղճը լցրած Վր լինիք, վերադարձուցէք նորան իւր թագաւորը, և գալոց սեւ լուռը կ'օրհնէ ձեր յիշատակը: Գուք այնքան պիտոյ էք Տէրութեան, որ տալով ձեզ մի ծանրակշիռ պաշտօն և բարձ, ի վերայ ապստամբների չէի կարող ասել, թէ հատուցել եմ իմ և պապին (պարտքը):»

(Լուգովիկոս)

«Օ, օրապետ, դուք ի վաղուց հետէ գիտէք, որ արդէն գրաւել էք իմ յարդութիւնը. դէպ ի ձեզ. եթէ, կարծումէք ինձ անկարող ձեզ երախտագէտ լինելու, անձամբ սահմանեցէք ձեր բարձնու պատիւը և որոշեցէք ձեր բարեկամների վիճակը: Բայց ինչ որ հայումէ ձեր սկզբունքին, իմացէք, որ ես Ֆրանսիացի եմ. եթէ Վիբնէ ողորմած եմ, ես առաւել այդպէս կը լինիմ առողջամտու (թեամբ):»

«Եւ որ, Կաստիլիոնէի և Երբօյի յաղթողը և Խտալիու նուաճողը երբէք չէ վերադասելու ունայն խօսք ու զրոյցը մի աշխարհ հասհռչակ փառքի: Մէք կարող ենք ապահովել Ֆրանսիու փառքը. ապստմեմ, Բէ, ըստ որում այդ գործի համար ինձ պիտոյ էր Բօնապարտէն, և նա անկարող կը լինի առանց ինձ:

«Օ, օրապետ, Եւրոպան իւր աչքը քո վերայ ունի բեւեռած, փառքը քեզ է սպասում. և ես անհամբերութեամբ մնում եմ իմ աշխարհին խաղաղութիւն շնորհելու:»

(Լուրջ կերպով)

Հասնելով խոստովանելից յետոյ Բօնապարտէն այսպէս պատասխանեց արքայապն տարագրին.

«Պարոն, ստացայ ձեր նամակը. շնորհակալ եմ այն քաղաքավարական խօսքերի համար, որ դուք ինձ ասումէք: Ես ուր հետե դուք ցանկալու չէք վերադառնալ Ֆրանսիա. ասա թէ ոչ, պիտոյ էր ձեզ հարիւր հազար զիակների վերայ կոխելով անցանել: Օրհնեցէք ձեր անձնական օգուտը Ֆրանսիու խաղաղութեան և երջանկութեան, և պատմութիւնը ձեզ իւր արդար վճիռը կը տայ: Ես անկարեկից չեմ ձեր թշուառութեան. ես ուրախու (թեամբ ձեռնտու կը լինիմ մտիթարեկ ձեր աքսորանքը:»

Քանի մի օրից յետոյ մի սոսկալի անցք պատահեցաւ: Նիւփօզի 3 ին առաջին բղեշխը թէատրոն դնալիս, իր կողքը ծովեցաւ դէպ ի Սէն-Նիկէսի փողոց, մի սարսափելի ճայթիւն լսվեցաւ: Դաւաճանները թնդեցրել էին մի վառօդալից տակաւ այն դիտաւորութեամբ, որ սպանէին նորան. բայց Նախասահմանութիւնը ի չիք դարձրեց նոցա չարագործութիւնը. մի չնչին պատճառով այնպէս պատահեցաւ, որ Բօնապարտէի նստած կողքը մի քանի քայլափոխ յառաջ էր դնացել այն տեղից, ուր զժոխային մեքենան պայթելով պիտոյ է դէպ ի օդը բարձրացնէր նորան. նա անմիջապէս

մնաց. բայց շատ փնասվեցան այն թաղի տունները: Այդ միջոցին Բօնապարտէն նիրհած էր, երբ որոտմունքը լավեցան և նորա կառքը սաստիկ ցնցումն ստացաւ, նա յանկարծ թմրութեանից սթափուած և կարծելով թէ թշնամուց պաշարած մի քաղաքի մէջ էր, կանչեց «Մեր տակը ական է փորած»: Յետոյ հրամայեց սայլապանին շարունակել իւր ճանապարհը: Երբ որ մտաւ թէատրոնի դահլիճը, այս չարամիտ արկածքի լուրը արդէն հասել էր այն տեղ, և բաղմաթիւ հանդիսատեսքը, որ այն օր հաւաքված էին, ջերմ հոտանդով յայտնեցին իւրեանց դարշութիւնը դէպ ի չարագործքը և իւրեանց սաստիկ հակամիտութիւնը դէպ ի առաջին բրեշլը:

Նիւօղի 3 ին կատարված չարագործութիւնը յիսուն մարդ կեանքից զրաւեց. թէ Փարիզի և թէ բոլոր Ֆրանսիոյ մէջ ընդհանուր ահ և սարսափ տարածեց: Նախ Բօնապարտէն կարծեց թէ այդ Յակոբեանների (Ժաքօբէն) նենդութիւնն էր. միտ չղնելով այն փաստերին, որ ոստիկանութեան նախարարը յառաջ էր բերում, հակառակ կողմը պարտաւորելով այդ յանցանքի մասին, նա պատասխանատուութիւնը ծանրացուց հասարակականների վերայ: Ապուղեց արդէն տաղտկացած այդ մարդերի ներկայութիւնով, մի վճիռ հաստատեց, որով երեսուն հոգի, որոց մէջ կային չորս հոգի Աղգային Ժողովի նախնի անդամներից, առանց քննութեան դէպ ի մշտնջենաւոր աքսորանք դատապարտվեցան: Թէև այդ մարդիկը մասնակից չէին վերը յիշած կղեւնագործութեանը, բայց պատուհասը, որ նոքա կրեցին, չէր բոլորովին անարժան: Այդ դիպումածի պատճառով ասաց Բօնապարտէն «Եթէ չէր պիտոյ պատժել նորանց՝ Նիւօղի 3 ի համար, ապա արժանի էին նոքա պատուհասի Սեպտեմբերի 2 ի և Մայիսի 31 ի համար:» Քանի մի օրից յետոյ գտանվեցան դաւաճանութեան իսկական պարագլուխքը. դոքա էին գործակատարքը հակառակ-յիզակոխութեան և Նիգլիուն. նոքա ևս ստացան իւրեանց արժանի պատուհասը, բայց դորանով ամենեւին չթեթեացաւ մշտնջենաւոր աքսորեալների վիճակը:

Բայց Բօնապարտէի նախագուշակութիւնքը բոլորովին անհիմն չեղան, երբ նա կարծումէր թէ սրտերի խորքից ատումէին նորան Յակոբեանքը և այդ գուշակութիւնքը վաղ կամ անաղան պիտոյ է պատճառ լինէին մի չար հետեանքի: Եւ իրապէս, մի քանի ուսմկապետք ծածկաբար խորհումէին նորան նենդութեամբ

սպանել: Եւ որովհետեւ որպէս և իցէ հնարով պէտք էր սարսեցնել այդպիսիներին, մի խիստ օրինակ ցուցանելով, սկսան հետախուզութեամբ որոնել այդ դաւաճանների որջը և նոցա ծածուկ յարաբերութիւնքը: Պուշէն, որ կառավարումէր ոստիկաններին և մի զիպուած էր որոնում իւր ջերմեռանդութիւնը ցոյց տալու առաջին բռնշխին, շուտ գտաւ դորան և ձերբակալ արեց մի քանի հասարակապետութեան կուսակիցներ, որք կամենումէին իբր թէ սպանել Բօնաբարտէին թէատրոնի ժողովեաղումը: Այդ իբրեւ թէ յանցաւորքը, էին Արէնան, Չէռաքքին, Տօպինօ-Վըրուօն նկարիչը և Վըմբուվիլ, Հասարակաց սպահովութեան ատենի նախնի պաշտօնատարքը, որք երեք օր վնճելուց և ամբաստանվելուց յետոյ համարվեցան մարդասպանք, մահու վճիռ կարդացվեցաւ նոցա վերայ, որ և անյապաղ կատարվեցաւ:

Կայն միջոցին Բօնապարտէն Տօսկանան դարձրեց Եւրոպեան թագաւորութիւն. այս առաջին փորձն էր միապետութիւնը վերականգնելու. բայց և այնպէս, այդ զիպուածում նա մի խուրամանկ հնար գործ դրեց. կամելով ժողովրդի յարգութիւնն դէպ ի հին արքայական տոհմը սառեցնել, այդ նորակառոյց դահլ աւանդեց Վօն Վուդովիկոս Ա ին, շարանիական Բուրբօններից յառաջացած, որ լինելով մի անընդունակ մարդ, հարկաւ պիտոյ է նուաստացնէր այն թագը, որ իւրեան էր յանձնած: Բօնապարտէն Փարիզ բերել տուեց այդ նորընտիր թագաւորին, որպէս զի ժողովուրդը հնարք ունենար բաղդատելու այս զառամած և տկար իշխանը Վօդիու և Մարէնգօի յաղթողէ հետ: Առաջին բռնշխը հաւաստի էր, որ այդ բաղդատութեան ժամանակ գերազանցութիւնը անշուշտ իւր կողմը պիտոյ է հակէր. այսպիսի հնարով նախապատրաստումէր ժողովրդի միտքը և ընդելացնումէր նորան տեսանելու թէ ինչպէս կապեալնեան թաւալդորված ծառի մօտ մի նոր բուն էր աճում չորրորդ իշխանական տան:

Ի իննվիել հաշտութենից յետոյ Պրանսիացիք երկու թշնամի ունէին, մինը Անգլիան էր և միւսը Թուրքաստանը: Հիւսիսային Իտալիան մինչև Ադիջէ դետը հպատակ էր Պրանսիուն. Ահապօլի թագաւորութեան մէջ կենումէին նորա բերդապահ զօրքը. Հռոմի քահանայապետը իւր նաւահանգիստները փակել էր անգլիական վաճառքի համար, կամելով մի հաճոյական գործ կատարել Պրանսիուն:

Այլ երևումը տեսանք ինչ արուեստական մեծանշանութեամբ հաշտուեցաւ Բօնապարտէն Ռուսսիու Պալլոս կայսրի հետ: Արդէն Ռուսաց նաւատորմիդը պատրաստ էր միաւորվելու բարձրիկան ծովի այլ նաւային զօրութիւնների հետ ընդդէմ Անգլիացոց, երբ որ Վանսիու նաւախումբը բռնվեցաւ Նիւթօն ծովափերից և Սուպէն հաղէնի նաւահանգստումը հրդեհվեցաւ: Մի քանի օր անցած, մեռաւ Ռուսսիու կայսրը և նորան յաջորդեց երիտասարդ Ալեքսանդրը, Պալլոսի որդին, որ նախանձայոյդ էր Պրանսիու փառքին. և այդպէս, նիզակակցութիւնը Անգլիու դէմ բոլորովին խափանվեցաւ:

Բզեշխական սահմանութիւնն էր, որ վերանորոգեց Պրանսիու մէջ վաղուց ահա խղիւժ ընկերական յարակցութիւնը: Ոչինչով այնքան զբաղուած չէր Բօնապարտէի միտքը, որքան այն խորհրդով, որ ամուր հիմքի վերայ հաստատէր բարեկարգութիւնը և բարեմասնութիւնը ժողովրդի: Արդէն նա բացել էր Պրանսիու դուռները ամեն ազգի տարադիրների առաջը, որոց մէջ էին և Ղաֆայէթ զօրապետը, Մալուէտը և Վաղպէսը: Աշխատութիւն չնորհեց այն նաւաբեկված վարատականներին, որք չամի բանդումը արգելված էին: Նորա մեծանշանութիւնը հովանաւոր էր նոյն իսկ թշնամիներին. չամբուրդեցոց նաւերը արգելված էին նաւահանգստի մէջ այն պատճառով միայն, որ չամբուրդի ծերակոյտը Անգլիացոց ձեռքը մատնել էր Երանդացի քաղաքական յանցաւորներ: Լուգովիկոս ԺԶ փաստաբաններից մինը, անունը Տրօնշէ, ատենի մէջ պաշտօն ստացաւ. մի արձան կառուցվեցաւ ի յիշատակ Ալէքսէն-Պալլին: Բազմարուեստեան դպրոցը (ecole Polytechnique) նորանոր կանոններով վերանորոգվեցաւ. Տիւրէնն մեծահօգակ զօրապետի նշխարքը տարան ամիրտիեցին Ինվալիդեան պարտի մէջ: Ինչ որ մնացել էր առաջին աւազդորներից, ամեն երեւելի անձինքը զանազան աստիճանների և կոչման, բոլորը հաւաքվեցան և մի տեղ ժողովուեցան Տիւրիերիումը և նոյա պարադուխ տիկին Բօնապարտէն, կազմեցին մի նոր հասարակութիւն: Վախնի սովորութիւնքը հասարակաց զբօսանքի և ժողովրդի նանրամիտ զուարճութիւնների հետ նորից յերևան եկան. թէ ազգի բարքը և թէ տէրութեան օրէնքը հաւասարապէս հնարանդումէին Բօնապարտէի խորհրդին:

Այն ժամանակ մի մեծակշիռ դորձ ևս կատարվեցաւ, որ յեղափոխութեան փոթորիկը ստիպուած էր բնաջինջ առնել:

Յայտնի է, որ յեղափոխութեան առաջին օրերից Ազգային ժողովն անդադար պահանջողութեամբ քրիստոնեական կրօնը չալաչար հարածված էր Պրանսիոյ ծոցից, որին փոխարինել էր քստմանիկ սպանդարամետական պաշտօնը, որ պատմութեան մէջ յայտնի է որքանաքանակէն բանականութեան և բնութեան (Fêtes de la raison et de la nature) անունով: Արեւելի հրովարտակը Ազգային ժողովն, որով հրատարակուած էր գերադոյն էակի գոյութիւնը և հոգոսնմահութիւնը, ոչինչ չօղնեց, բայց և՛ թէ միայն օրէնքով հաստատեց աստուածեան սղանդը (դէփա՛մ) անաստուածութեան փոխարէն. դորանով ժողովը բարեպաշտութիւնը չառաւելացաւ և տաճարի դռները խնայէս յառաջ փակուած մնացին: Շատ փորձեր, մինը միւսից ծիծաղաշարժ և պլանդակ, ոչինչ թիկթեութիւն չբերեցին, այլ հնարողն վերայ խայտառակութիւն բերեցին. իսկ Պրանսիան մնաց առանց հրապարակական աստուածապաշտութիւն: Բայց չէ պիտոյ կարծել, որ Պրանսիացիք բոլորովն մոռացել էին իւրեանց կրքեմն պաշտած կրօնը. ոչ. արխաիրտ առաքեալները բանի տեղ չդնելով սպանակքը, բանտարդեութիւն և մահ յանձն առած, կատարումէին իւրեանց սրբապան պարզք: Արտաքուստ ծոպվելով, նոքա միշտ գտանումէին հնար մի գերդաստանի մէջ ներս մտնելու կրօնի մխիթարութիւնքը. անբնակ սենեակներում, ամայի շտեմարաններում, մթին գետնափորերում մի քանի հաւատացեալք ժողովումէին ժամանակաւոր և շտապով կառուցած սեղանների շուրջը. բարեպաշտ քահանայքը կատարումէին այն տեղ սուրբ խորհուրդը, և այդպէս աղօթքը և փառարանութիւնը բարձրանումէր Քրանսիական հողից դէպ ի Աստուած, այն հողից, որ շատ մարտիրոսների արիւն էր ծծել: Այսպիսի պլանդակ և անբնական վեճակը սասափի վրդովումէր Բռնադարձէի սիրտը:

Այնուհետեւ նա գիշեր ու ցերեկ միաք էր առնում թէ ինչ հնարով վերականգնէր քրիստոնեական ծիսակատարութիւնքը Քրանսիական եկեղեցիներում: Հասարակապետութեան սահմանած հեթանոսական տօները ոչնչացրեց, հրամայեց նորից սրբել կիւրակէն, և սկսեց Հռոմի աթոռի հետ իւր բանադնացութիւնը, և ապա վճռվեցաւ Գալանքները (կոնկրետ): Բայց Բռնադար-

տէի ցանկութիւնը այն չէր, որ վերականգնէր Գալիլէական եկեղեցին իւր յատուկ ժողովներով և պանծալի անձնաշխատութեամբ, որ չէր յանձնառու լինել հպատակ աշխարհական իշխանի, այլ նա կամենումէր որ թէ եկեղեցին և թէ եկեղեցականը, ինչպէս և այլ հասարակ ժողովուրդը և պաշտօնատարքը լինէին հնազանդ և հլու իւր հրամանին: Այլ նա միայն այն պայմանով յօժարեցաւ դաշնաւորութիւն հաստատել, որ Ֆրանսիական եկեղեցին հնազանդէր և Պապին և աշխարհական իշխանութեանը: Այդ եկեղեցական կանոնքը հարկաւ պիտոյ է անհետացնելն հնացած յիշատակները, իսկ այն սոճիկը որ բարձր և ստորակարգ եկեղեցականք պիտոյ է ստանալին տէրութեան դանձարանից, ոչնչացնելու էր նոցա անձն իշխանութիւնը: Բայց այդ դաշնաւորութիւնը ոչ փրկարար էր և ոչ հաստատուն, պատճառ, թէ եկեղեցական և թէ աշխարհային իշխանութիւնքը ջանք էին առնում նախամեծար իրաւունք և առաւել ոյժ ստանալ. և չուով նախանձայոյց քարոզիչները ստատիկ դժկամակիւժ էին նորակազմ սահմանադրութենից, որ այնուհետեւ ամեն մարդու թոյլ էր տալիս իւր աստուածաշարժութեան մէջ ազատ մնալ:

Վաշնաւորութիւնը 1802 ի ապրիլի 18 ին հաստատուած, և նոյն օրը, որ Չառիկ էր, մեծ շքով տօնախմբուած, այսպիսի փոփոխութիւնք ունէր առնելու. 10 արքեպիսկոպոսք և 50 եպիսկոպոսք պիտոյ է ընտրուելին տէրութեան կողմից և նորանից ստանալին իւրեանց սոճիկը, բայց հաստատուելու էին Պապից: Արքեպիսկոսքը, թէ երբուածք և թէ չերբուածք և ամուսնացածք, կարող էին հրաժարուիլ իւրեանց պաշտօնից և նորից ընդունուիլ: Արքեպիսկոսքը նորից պիտոյ է ընտրուելին եկեղեցու ծոցը և մինչև ի մահ ստանալին տէրութենից կարգած սոճիկը: Ահեղեցուց խլած դոյքը մնալու էին այժմուս տէրանց ձեռքում. տօների թիւը սակաւած նալու էր: Իսկէ ծանր էր Պապին այսպիսի պայման յանձն առնուել, բայց նորա ժխտելուց առաւել վատթար հետեանք պիտոյ է յառաջանալին, ըստ որում Արանսիան մնալու էր մի արտասուենի վիճակի մէջ, որից կարող էր նորան փրկել միմիայն Վաշնաւորութիւնը: Աւտի պիտոյ է կամայ ակամայ ընդունէր. Բօնապարտէի առաջարկած վերոյիշեալ պայմանները: Այն ևս չէ պէտք մոռանալ, որ ինքը Բօնապարտէն շատ անգ միանդամայն անդօր էր այլապէս ընթանալու: Արանսիական ժողովուրդը մինչև այն աստիճան

ծծուած էր թիւ գարու սկզբունքով և ցաւագին անկրօնութեամբ, որ փիլիսոփայութիւնը ծաւարել էր նորա մէջ, որ լսել անդամ չկամէր այն յարաբերութենների մասին, որ միանգամ խզուած էին արդէն: Մանուկ սերունդը որ կրթուել էր, կամ առաւել ճիշդ ասել, ապականուել էր վերջին տասն և հինգ տարիների միջոցում կամ կռուի դաշտում կամ յեղափոխութեան Առնոստական տօներին (առնոսական) մէջ, բոլորովին մոռացել էր այն սկզբունքը որ երբեմն բարոյապէս հրահանգել էին նորա հայրերը, և չգիտէին հարկաւորութիւնը և մոռացել էին ճանապարհը եկեղեցու: Արեւմտիւնը զարմանալի բան է, եթէ այդպիսի գաղափարով մարդերին ահալի էր երևում Բօնապարտէի դիտաւորութիւնը հաշտեցնելու նորանց իւրեանց Սաղիմովի հետ և առաջ Աորան իւր փայլուն մեծարանքը: Այդ գարու մոլեգնութեան և անկրօնութեան վերայ գաղափար ստանալու համար, միմիայն յետադայ փոքրիկ անցքը յիշենք: Դնտախառտի անդամներից մինը, Բէրնարդէն-դը-Մէն Պէր, ուսումնական ատենաժողովի մէջ համարձակեցաւ Աստուծոյ անունը յիշել որպէս սկզբնապատճառի բնութեան ներդաշնակի: Փոքր էր մնացել, որ նորան իսկոյն գտտապարտէին ինչպէս մի քրէական յանցաւոր և պատուհասէին, — այնքան կատաղած էին ամենքը: Քանիսը նոցանից սպառնական ձայնով հարցանումէին թէ «արդեօք տեսնէ՞ր նա Աստուած, ի՞նչպէս է նա ստեղծած», և այլն: Եւ առ մեծ յանդգնութիւն և շատ քաջութիւն էր պէտք Բօնապարտէին, որ այն ժամանակին, երբ ժողովուրդի բալքը այդպէս ապականված և օրէնքը այդչափ ոտնակախ էր եղած, կամենումէր կրօնը իւր նախկին վիճակում հաստատել, այն կրօնը, որին ազգի ազգի եղևոնագործութիւնը արտաքսել էին Պրանսիոս սահմանազլից: Քանիցս նորա կեանքը վտանգի մէջ էր այն ղիւսահարներից, որ մեղադրելով նորան մոլեռանդութեան պատճառով, աստուածաբաշտութեան անունն անդամ կամում չէին լսել, ուր մնաց նորա վերանորոգութիւնը իւրեանց մէջ: Ի հարկէ ոչոք բաց ի Բօնապարտէից զօրութիւն չունէր մի այդպիսի դիտաւորութիւն իրաւորելու. և նա շատ անգամ ստիպուած էր գործ դնել այն իւր հաստատ կամքի ոյժը, որ չէր հնար արհամարհել առանց սաստիկ պատուհասի: Աորա զօրաբաններից և զինակից ընկերներից շատերը, որոց մէջ էին Օթիրօն, Մաննը, չէին կամում հանդիսանալ մայր եկեղեցում Փարիզի այն մեծահանդէս անցքի (Գաշնաւորութեան) ղիպուա-

ծով, և միայն այն ժամանակ մասն տաճար, երբ Բօնապարտէն սպառնացաւ նոցա պատերազմական ատենին մասնել: Բայց կը սխալվինք, եթէ կարծենք թէ այդպիսի անկրօն զգացմունքին միախորհուրդ բաժանորդ էր բոլոր ժողովուրդը Ֆրանսիոս: Այն իսկ Փարիզի, այս հինորեայ մայրաքաղաքի մէջ, հեռի և անխառն քաղաքաբնակ մարդերից, կառավարիչներից, զօրքից և խնայող խաժամուժ ամբողջ կային շատ ընտիր ընտիր գերդաստաններ, որք բարեպաշտութեամբ պահպանումէին իւրեանց սրտերի խորքում սրբազան Ճմարտութեան յիշատակը և յարգութիւնը. այդպիսիներն ահա յնձացան և զովասանեցին Բօնապարտէի գիտաւորութիւնը, երբ նա իւր մէջ յղացել էր այդ սխալելի խորհուրդը — վերականգնել խորտակած սեղանները: Այս առաւել անկեղծ և խորին էր գէպ ի նա երախտադիտութիւնը Ֆրանսիոս հեռաւոր դաւանների, քաղաքների բնակիչների, որոց կառավարիչների անաստուածութիւնը ոչ թէ հրապուրել, գայթակղեցրել էր, այլ դուրս հակառակ, զգուցեցրել, սարսափեցրել էր նոցա սիրան ու հոգին: Այսպիսի ժողովուրդը, միաւորված քահանաների հետ, Աստուծոյ տաճարի մէջ դումարված, իւր Ստեղծօղին պաղատում էր որ նա իւր օրհնութիւնը և շնորհը թափէր նորա գլխին, որին, իւր խորհրդաւոր լեզուով, մի նոր Աւերոս էր անուանում:

Այսպէս, թէ այնպէս բայց ինչպէս ասացինք, Վաշնաւորութիւնը սրբուեցաւ և հաստատվեցաւ Փարիզի Տիրամօր եկեղեցում մէջ, Օւատիկ օրին, թնդանօթները որոտալով և զանգակները հնչելով, որոց ձայնը յեղափոխութիւնը լսեցրել էր ամբողջ տասն տարի: Այն անցքի պատճառով առաջին բռնիքը իւրեան մի արքայավայել պերճ շքադիրքով (քուտէժ) շքապատել էր:

Այս արժանայիշատակ հանդիսաւոր տօնի օրին, Անգլիան սաստիկ վատտակած անդուլ կռիւներից և անօգնական թողած ուրիշ ազգերից, ձեռնադրեց Աֆէնէ երեւելի հաշտութեան դաշը, որ տխոս շատ կարճ միջոց տեւեց որ և խոստանում էր թէ Ֆրանսիոս և թէ բոլոր Աւրոպիոս մի ցանկալի բարեմասնութիւն և հանդիսաւ: Այնուհետեւ Ֆրանսիական Հասարակապետութիւնը անդամակից դարձաւ Աւրոպիոս հզօր տէրութենների և այդ փառքին նա հասաւ միմիայն իւր առաջնորդի հանձարով:

Առաջին բռնիքը անխոնջ վատտակում էր իւր յաջողակու-

Թեամբ սկսած գործը յառաջ տանելու, և քար քարի վերայ դնելով կառուցանումէր հասարակութեան շէնքը. արքայասէր Վանդէացիներն և Բաղեսոններն մնացած սրարադուխքը կամ բողբոջին հնազանդիկեցան, կամ դուրս գնացին Ֆրանսիոց: Բժնապարտէն ջնջեց այն արիւնասխանձ օրէնքը որ հրապարակած էր ընդդէմ վարատականութեան. շատ աղնուական վարատականներ, որք սարսափած դահճի սրից, թողել էին Ֆրանսիան և փախել էին դէպ ի օտար երկիրներ, թողլտուութիւն ստացան վերադառնալ իւրեանց տեղը և նոցա կալուածքը, եթէ չէր տակաւին վաճառած, յետ ստացան: Այս հասուցումը (ի հարկէ, սորանից զուրկ մնացին արքայադն իշխանքը, հին տոհմերի արքայասէր մի քանի անդամքը, այլ և նոքա, որք քաղաքական կռիւների ժամանակ հայրենիքի դէմ սուր էին բարձրացրել) մեծամեծ և փրկարար արդասիւք բերեց իւր հետեից թէ՛ ժողովրդի և թէ՛ աշխարհի անդորրութեան և բարեմասնութեան մասին: Յետոյ Բժնապարտէն զբաղեցաւ կարգի բերելով այն օրէնքը, որ ազգային ժողովը տուել էր պատշաճաւորելու թէ՛ առանձին մարդու վեճակը, թէ՛ նորա ստացուածքը և թէ՛ քաղաքական յարաբերութիւնքը և պարտականութիւնքը: Այդ օրէնքը վերստին քննված, բարեկարգած և փոփոխված տէրութեան կառավարող մարդերից Բժնապարտէի դահլիշցութեամբ, միազումարկեցաւ և յետին ժամանակը կոչվեցաւ Օրէնդէն (Code Napoléon)¹⁾: Արդարեւ, պիտոյ է խոստովանել որ այդ գործը իւր տեսակի մէջ անդոյդ է և ցոյց է տալիս նորա աշխատասիրողների խորին ուսումնականութիւնը, հուսա տեսութիւնը և զգոնութիւնը: Սորա մէջ գումարված են այն ամեն անաչառ օրէնքները, կենքի կանոնները, որք կարող են մարդկային ընկերութիւնը անխախտ պահպանել մի հզօր և պինդ հիմքի վե-

¹⁾ Արդէն 1791 ի սեպտեմբերի 25 ին հրատարակուել էր մի օրէնագիրք, Պարթւն վերառած: Հասարակագիտութեան Դ. տարին Բրիւնը ամիս 3 ին լըյս ընծայվեցաւ մի ուրիշ Օրէնդէն յանդանի և պարտահառ վերադարձ: Ֆրանսիոյ իւրաքանչիւր օտկաւ ժամանակեայ հասարակագիտական կառավարութիւնը տուել է իւր զանազան օրէնքը և օրէնագիրքը, բայց շատ նեղ սահմաններով: Բժնապարտէն կամելով էացնել այն յոյսը, որ ունէին Ֆրանսիացիք ընդարձակ և բարեկարգած օրէնագրութիւն ունենալու, իւր շուրջը ժողովեց այդ գործի կատարման համար այնպիսի մարդեր, որոց հըռչակը արդէն հաստատված էր գիտութեան ասպարիզում, որպիսիք էին, զոր օրինակ Պերդիէ, Մէրիէ, Տրուիէ, Բէթօ-Պրէմիէ, Բեւիէ, Տրուիէ, Մարիէ, Վոմբուրիէ, Լէթուիէ, Ռեթուիէ, և այլք. և ինքը, երբ վերջիշխանների մէջ տարաձայնութիւն էր ծագում, հաղորդ էր լինում, և թէպէտ չէր ուսած ոչ օրէնք և ոչ իրաւարար-

րայ. և մինչև ցարդ ոչ մի ազգ ունեցել չէ սորա նման մի բան, որ խելական պարծանք է թէ Բօնապարտէին և թէ նորա կեցած դարուն: Իսկ այդ օրէնսդիրքն է, որ մինչև այժմ քանի մի աննշան փոխխուժիւններով, կառավարվումէ Ֆրանսիական ժողովուրդը:

Նմանապէս, մի հաստատ ղիտաւորութիւն ունէր Բօնապարտէն նոր հիմքերի վերայ վերակազմել դատարարականութիւնը Ֆրանսիական մանուկներին: Եթէ այն դարու դատարարականութեան կանոնները մեր ժամանակի չտրո՞ւ չափնք, ի հարկէ, չենք տեսնելու նորա մէջ ոչ բաւական ազատութիւն և ոչ քննանկան իրաւունք. բայց եթէ մտքով այն ժամանակը նկարագրենք, մի քաջ դնենք այն շրջանի մէջ կայող մարդիկը և երեւակայենք այն ազատութիւնը, որ ժողովրդի մեծագոյն մասն էր հասկանում և համեմատենք դորան մեր ժամանակի հասկացողութեան հետ. վերջապէս, եթէ միա դնենք այն ժամանակի պահանջողութեանը և կարծիքների ձգտմանը, կը տեսնենք որ զրեթէ անհնարին էր Բօնապարտէին այլազգ վարուիլ, քան թէ նա վարուեցաւ: Գերդատմական վիճակը դեռ ևս նոր նոր կաղրուրվումէր. գերդատմունքը դեռ ևս չէր ծծել նորամուտ կրօնից այն բարոյականութիւնը, որ քաղաքական խռովութիւնքը խել էին նորա ծոցից: Եթէ Բօնապարտէն գերդատմանին առաւել մեծ իրաւունք չնորհէր, մի գուցէ այդպիսի թոյլտուութիւնը կորստական լինէր նորա համար: Երկու տարու մաքառումը ազգի անկրօնութեան և անիշխանութեան հետ բաւական չէր, որ նախապատրաստէր ժողովրդի բարբը դէպ ի դարձը հին օրերին. «իմաստուն կառավարութիւնը երբէք պտտերազմում չէ անհնարին հետ»: Նախ և առաջ պիտոյ էր ելանել այն թոհ ու բոհից (խառս), ուր գտանվումէր ժողովուրդը, ժողովել տարիքը դառն ժամանակի աշխատութեան համար, սահմանել կարգ, կանոն, բարոյական միութիւն: Գո-

նութիւն, բայց իւր խորին նկատողութեամբ, միշտ արդար վճիռ էր տալիս գործին: Առաջինը վերնագրով «Քաղաքական Օրէնսդիրք» հրատարակվեցաւ 1803 ի մարտի 5 ին, իսկ վերջինը մի տարուց յետոյ, այսինքն 1804 ի մարտի 30 ին: Քաղաքական դատատանի օրէնսդիրքը, որ նմանապէս մի հռչակաւոր գործ է, հրատարակվեցաւ 1806 ին: Հետեւեալ տարին յայնուեկաւ Աւետարական օրէնսդիրքը, մի տարի դորանից յետոյ Պատժականը, իսկ երկու տարի յետոյ հրատարակվեցաւ լիակատարը միասին գումարված որ կոչվեցաւ Ֆրանսիական քաղաքական Օրէնսդիրք: 1807 ի սեպտեմբերի 3 ին հրատարակվեցաւ նոր խմբագրութիւնը և կոչվեցաւ Օրէնսդիրք Նապոլեօն: Բայց երբ որ 1815 վերականգնուեցաւ Ֆրանսիական թագաւորութիւնը, վերադին նորա վերնագիրը փոխվեցաւ և ասվեցաւ Ֆրանսիական քաղաքական Օրէնսդիրք:

բանով ահա կարող ենք մեկնել այն նախաշաւիղը, որ իւր համար ընտրել էր Բժնապարտէն. և եթէ այսպէս քննենք, ի հարկէ ներդաւիտ կը լինինք նորան այն հրամայասէր բնութեան և խտտակիր թ աւանդութենների համար, որով պաշարուած էր նա: Մեք, որդիքս ներկայ դարուս, բարի չենք համարում այդպիսի թերի կարգը իրերի. բայց մեր սիրտը վկայումէ, որ շատ անգամ Բժնապարտէի խտտութիւնքը կարի հարկաւոր է արդարացնել հանգամանքի պահանջողութեամբ: Այդպէս մեկնումենք նաև թէ կրթութեան և թէ իշխանութեան կենդրոնաւորութիւնը:

Արթութիւնը երեք աստիճան բաժանած, առաջինը սկզբնական դպրոցներում էին տալիս, երկրորդը Միջնում կամ Արկորդականներում, իսկ երրորդ և գերագոյնը Այնթոններում կամ մասնաւոր դպրոցներում: Արծնական հրահանգը յանձնած էր կղերիկոսներին: Ահա այդ դպրոցներից վերջին ժամանակ կազմվեցաւ Ապսերական համալսարանը:

Բժնապարտէն գերմանական քաջամարտիկ զօրքը, որ Հօհենլինդէնումն յաղթող էր հանդիսացած, իւր քեռայր Ալկիէրիկի առաջնորդութեան յանձնելով, խաղացրեց դէպ ի Աէն-Վոմինդօ կղզին (Ֆրանսիական դաղթականաց երկիրը), որի սեւամորթ բնակիչքը ապստամբվել էին իւրեանց տիրող աշխարհի, Պրանսիոն դէմ: Բայց այս նոր ձեռնարկութիւնը չյաջողվեցաւ, և Հայիտեան հասարակագետութիւնը այդ կռուի մէջ ոչ այնքան իւր բնակիչների քաջութեամբ, որքան աշխարհի վատաւորը կլինայովն էր պաշտարանված, որ Ֆրանսիական յաղթող զօրքի ամեն ջանքը ի չէր դարձրեց: Վեդնաւանդը սաստիկ կոտորած էր առնում Պրանսիացոց զօրքի մէջ, և այս հեռաւոր և տաժանական արշաւանքի արդասիքը այն եղաւ, որ Պրանսիացիք կալանաւորեցին ապստամբիչների զաւաւմած Տուսէն-Ալկիէրթիւր առաջնորդը: Այս տղամարդը, թէև աննշան ծնողներից յաւաճացած և ինքը դոլով անասնապան, բայց իւր դիմադրաւ և խորամանկ բնութեւնով այնպէս սիրելի կացուց իւր անձը հայրենակիցներին, որ նոքա, երբ ապստամբվեցան պարոնների դէմ, իսկոյն սորան ընտրեցին իւրեանց պարադլուի, որ այդ աստիճանին հասած, իւրեան հպուտակված ժողովուրդը երկաթի լծի տակ էր պահում, մինչև որ ընկաւ գերի, տեղափոխվեցաւ Պրանսիա, և այն տեղ տրդեղված տէրութեան բանդի մէջ, շատ չապրեցաւ. քանի մի ամիս Պրան-

սիա հասանելուց յետոյ վշտից և կլիմայի վնասակար ազդեցութենից մեռաւ: Այն հաղարեայ զօրքից, որ հաղորդ էր Ահն-Վան մինդեան չարատալ արշաւանքին, մնացին միայն երկու հազար և հինգ հարիւր սառողք և վեց հազար հիւանք, և երբ վերադարձան դէպ ի իւրեանց հայրենիքը, վերջիններից չորս հազարն ընկան մեռան: Այդ մեռածների մէջ էր նաև Վէկէրկ զօրապետը — չարաբատիկ զօրքի գլխաւոր հրամանատարը: Այս մի մեծ կորուստ էր Ֆրանսիացոց համար, որ զոկուեցաւ իւր ընտիր զօրքից, որ ջարդ ու կոտոր եղաւ հեռի իւր հայրենիքից. և այդքան քաջների մահը ոչ օգուտ և ոչ վնաս տուեց ազգին:

Ահն-ժանդ'Աբից (Ասորեստանի արշաւանքում) յետոյ այս առաջին անգամն էր, որ Բօնապարտէին բազդը խաբեց և նորա յանդուգն ձեռնարկութիւնը անարդուց մնաց: Այս մի դիտելի երևոյթ է նորա կեանքումը. երբ Բօնապարտէն պատերազմումէր թաղաւորների, զօրապանների, կանոնաւոր զօրքի հետ, նորա հանձնը միշտ յաղթող էր դուրս բերում նորան այդ հերոսական գօտեմարտութեան դաշտից. բայց այն օրը, երբ նա գործ էր ունենում մի ժողովրդի ազդայնութեան հետ, աւանդ, այդ օրը, ասուլում, թէև նորա ձեռքումն լինէր մի հզօր և բաղնամարդ զօրք, նա չէր կարողանում յաղթել, նա ստիպւած էր լինում հրաժարվել իւր խիզախ ձեռնարկութենից: Այս սոսկալի խրատը առաւել հզօր ապացոյցներով սկիտոյ է ստանար նա Շարմիրու արշաւանքի մէջ: Հայիթումը մի քանի կիսամերկ վայրագատունք, մի քանի արհամարհված թշուառ սևամորթք, մի քանի ազատված սարուկներ, որոց մարմինը տակաւին կրումէր խարազանի արեն ջարդ հետքերը, ցոյց տուեցին աշխարհին, թէ ի՞նչ էր կարող գործել մի ողբ, եթէ ազգովին ուղի կանգնէր, ապստամբվէր օտարի բռնակալութեան դէմ: Ի վերայ այս ամենայնի, Ահն-Վանի զօրքի մէջ եղած թշուառութիւնը Ֆրանսիական զօրքի, բղէշխութեան փառքի ժամանակ գրեթէ մի չնչին կորուստ երևեցաւ ամենին. հաւղիւ հազ քանիսի սրտումը մի թոյլ արձագանք տուեց, և այն — հեռանք էր չարակամութեան, և ոչ արդարամիա խոխմուկի: Բօնապարտէի թշնամիքը ականջէ ականջ քրթմնջումէին թէ առաջին բղէշը իւր սեպհական շահի համար կործանեց այդ քաջ զօրքը, բայց որում նա կամումէր աղատել իւր անձը հասարակական տակոնների ազդեցութենից, որք արդեւադիմ էին լինում նորան

էայցնելու իւր ծածուկ խորհուրդները, իսկ այդ զօրքը ծծուած աղատամիտ դադախարներով, խոչընդոտն պիտոյ է լինէր նորադիւտաւորութիւններին: Եթէ այդպէս է, ուրեմն նա զոհել էր նմու իւր Լէյլէլը փեսան և իւր կրտսեր Ժերոմ կողայրը, որք նմանապէս մասնակից էին այդ արշաւանքին և ներգործող անձինք զօրքի մէջ: Այս չարախօսութիւնը ոչ միայն նիւթ էր մի քանի պտու սնուանդիր մարդերի փայրահաչութեան, այլև նոյն իսկ պտու մութիւնը (ի հարկ է նորա թշնամիների դրած), հաւատարի համարելով, տեղ էր տուել իւր էջքերի մէջ: Բայց ժամանակը հասել է մերժել այդպիսի մտկոզմանի, անհիմն, չարախօս համբաւներ և փոխարինել նոցա մի աւրար վճիւռ: Ի հարկ է ցաւելի էր այդպիսի մեծ կորուստը. Բայց Ֆրանսիական ազգը (բացառութեամբ սակաւ մասին) շատ փոքր տխրեցաւ այդ չարաշուք արշաւանքի վերայ. պատճառ, ժողովուրդը մեծամեծ և փայլուն անկալու թիւներ ունէր իւր բոլորից, նա մանաւանդ որ այդ միջոցին Ֆրանսիան իւր աշխարհի հետ միաւորել էր Յայնկոյսաւրպեան հասարակապետութիւնը (սուաջին Աիւսմանեան թագաւորութիւնը), որից կազմվեցան վեց դաւառք: Բայց որքան առաւելանումէր նորա զօրութիւնը ցամաքահողի վերայ, այնքան առաւել սաստկանումէր նորա մշտնջենաւոր թշնամի Անգլիոյ նախանձը և երկիւղը:

Աիկնեան հաշտութիւնը Ֆրանսիացոց և Անգլիացոց մէջ այն դաշինքով էր կառարված, որ Անգլիացիք յետ դարձնէին նոցա այն երկիրները, որոց տիրապետել էին հետակայ աշխարհներում, այլև պարտական էին Յովհաննիսեան Ապրիլին յանձնել Մալտա կղզին: Փոքր մի ժամանակ անցած, անգլիական ժողովուրդը սառտիկ դժկամակիցաւ իւր կառավարիչների դէմ, որ նորա շտապելով այդպիսի անխորհուրդ դաշինք էին դրել թշնամու հետ: Լրագիրները բարձրաձայն արանջումէին այդպիսի տխար դաշինքի վերայ և սպառնական խօսքեր էին ժայթքում Բոնապարտէի վերայ: Այսպիսի ընթացքը սաստիկ զրպեց բոլորութիւնը, որ առելով առումէր թէ զըպարտութիւնք և թէ ընդդիմախօսութիւնք, և նա չկարողանալով դադել իւր բռնն ախտերը, Մօլթեմլազքի միջնորդութեամբ նոյն թշնամական ոճով պատասխանեց նոցա: Եւ ահա ծաղեցաւ մի նոր տարածայնութիւն, որից, շատ դիւրին էր հասկանալը, պիտոյ է մեծամեծ աղէտը ծնանէին: Եւ այդ պատճառով Անգլիացիք չէին կամում թողնել Մալտան և

էին կատարում խոտացած պայմանները: Կորկը իրենք պատկերազմ յայտնեցին: Արանսիացիք մեծամեծ պատրաստութիւններ էին առնում և այս անգամին Արէսի գաշտը կամուսէին նոյն իսկ Մեծին-Բերտանիու ծոցը տեղափոխել:

1803ի մայիսի 22ին հրովարտակով հրամայվեցաւ բռնել և բանդ գնել այն անդլիացի ճանապարհորդները և վաճառականները, որք գտանվումէին Արանսիու մէջ և օրէնքով համարել նոյա պատերազմական կալանաւորք: Առտաւորաւ աղբիւրի պատմութեանը ոչ մի սորա նման բան չէ ցուցանում. սակայն Բօնապարտէն կամելով այդ աղբիւրի գործում իւր անձը արդարայնիւ, ասումէր թէ նոյնպէս և Անգլիացիք իրաւունք չունէին ծովի մէջ գերելու մասնաւոր մարդերի պատկանեալ վաճառական նաւերը, որք նաւումէին, վստահ լինելով Ամինեսան հաշտութեան գաշներին: Բանի մի օրկց յետոյ Մօրաիէ զօրապետը ասպատակեց Հաննովերի վերայ, և պաշտպանական նիդակացութեան դաշինք դրվեցաւ Արանսիու և Շվեյցարիու մէջ սեպտեմբերի 20 ին, Շվանիան և Պորտուգալիան յօժարեցան անմասն մնալ և Ռուսասիան ատաջարկեց Անգլիուն իւր հաշտեցուցիչ միջնորդութիւնը, որ նա բոլորովին մերժեց:

Բօնապարտէի իշխանութիւնը օրկց օր ամրանումէր. անկախ չէր անցել երկու տարին, քանի որ նա ստացել էր բոլեշխանական դաշը, և ահա ծերտրուտի հրովարտակով այդ իշխանութիւնը դարձեալ տասն տարի յանձնվեցաւ նորա ձեռքը: «Բաղդը ծիծաղել է Հապարակապետութեան երեսին, ասաց Բօնապարտէն ծերակուտի պտուղամարերին. բայց բաղդը անկայուն է. ո՛հ, դիքան մարդիկ նորա շնորհով ձօնված, աւաւել քան թէ քանի մի տարի ապրել չեն աշխարհիս երեսին: Իմ փառքի, իմ երջանկութեան օգուտը, ասես թէ, նշանակել են իմ քաղաքական կեանքը. մինչև այն ժամանակ, երբ աշխարհի խօշորտրութիւնը պիտոյ է հաստատվի. բայց դուք կարծումէք որ ես պարտական եմ աղբին մի նոր զոհ բերել. այդ ես կ'առնեմ ես, եթէ աղբի երջանկութիւնը ինձ հրամայումէ այն, ինչ որ ձեր քնտրութիւնն հաստատումէ:»

Բայց Բօնապարտէի անկալութիւնը այդ չէր, այլ արքայական թագը, որ նա հաստատ կարծումէր թէ կ'առ աջարկէին նորան. մի քանի տարով երկարացնել այն իշխանութիւնը, որ նա արդէն ձեռքումն ունէր, չէր բաւական նորա փառասիրութեանը: Կորա

բարեկամները այդ մասին իւրեանց մէջ խորհուրդ արեցին, և երկրորդ քննչին, Մամբասերէսի թերադրութեամբ դէպ ի այս յանդուգն հնարը դիմեցին: Տերակուտի վճիռը անկատար համարելով, թողնել այդ խնդիրը ժողովրդի ընտրութեան և յօժարութեան: Բռնիները իւրեանց մէջ որոշեցին, որ ազգին անաջարկվէր այս խնդիրը «Սիտոյ էր արդեօք Նապօլէօն Բօնապարտէին Բիւլ է Բաբիւլէն» շնորհել:» Սահմանադրութեան պաշտօնատարները անձամբ օրինակ ցոյց տուեցին և իւրեանց յօժարութիւնը յայտնեցին այդ մասին, և այնուհետև ժողովուրդը խիտ խիտ խուսիկելով գնումէր քաղաքական խորհրդատուներ և ձգումէր իւր քուէն: Այլ որ բոլոր Պրանսիոյ գաւառների, քաղաքների քուէները հաւաքվեցան, մի հրովարտակ հրատարակվեցաւ, որ հաստատուեց ժողովրդի ընտրութիւնը և տուեց նորան սահմանադրական ոյժ և զօրութիւն: 3, 557, 885 քուէներից 3, 368, 259ը ձգած էին դէպ ի Բօնապարտէին օգուտ: Այլք առաջին բռնիներ իրապէկ եղաւ այդ մասին, ասաց նա Տերակուտի դահերեցին «Բաղաքայու կեանքը իւր հայրինիքին է պատկանում: Պրանսիական ժողովուրդը յանկանումէ, որ իմ կեանքը բոլորովին նուիրված լինէր իւրեան: Ես հնազանդ եմ նորա կամքին: Ազատութիւնը, հաւատարմութիւնը և երջանկութիւնը Պրանսիոյ ապահոված, կը լինին: Ազգերի մէջ ամենապատուականը (այսինքն Պրանսիացիք) կը լինի և ամեննը ջանիկ: Գոհ եմ այնուհետև, որ կոչված եմ նորանից, որից ամենայն ինչ բղխումէ, և որ բերումէ երկրիս վերայ բարեկարգութիւն և հաւատարմութիւն, և ես առանց արտմոլթեան կը լսեմ իմ կեանքի վերջի ժամի հնչելը:»

Այս նոր վճիռը Տերակուտի շատ փոփոխութիւններ յառաջացրեց Պրանսիական կառավարութեան մէջ: Բօնապարտէին լիակատար իրաւունք էր տուած քանի մի գաւառներում եղծանել սահմանադրութիւնը և բնաջինջ առնել արիքունական ատենի որոշմունքը, եթէ այդպիսին խորհէր մի կործանիչ ձեռնարկութիւն տունել տէրութեան դէմ: Վմանապէս, նա ունէր իրաւունք կեանք և ազատութիւն շնորհելու ուսին և կամենար: Տերակոյտը կարող էր թէ արիքունական ատենի և թէ օրէնսդրական ժողովի վճիռը եղծանել, եթէ սահմանական հարկը այդպէս պահանջէր: Տրիքունական ատենը բաղկանալու էր ոչ առաւել քան թէ յիսուն անդամներից, որք իւրեանց խորհուրդը պիտոյ էր կատար

լէին դահլճի մէջ փակած դռներով: Թէ՛ տրիբունական տոները
և թէ՛ օրէնսդրական ժողովը այնուհետեւ իրաւունք չունէր որոյնի
և իցէ դաշինք կուելու: Բօնապարտէի տարեկան ռոմիլը տէրու
թնական դանձարանից նշանակված էր տասն միլլիօն Ֆրանկ:

Այս ընտրութեամբ շատ դահունակ էր Ֆրանսիական ժողովրդի մեծագոյն մասը. ինչի որ ծարաւի էր այս տարօրինակ ազգը, նորան հասաւ նա բղելիական կառավարութեան միջոցին, Բօնապարտէն տուեց նորան նորա միշտ ցանկացած փառքը և կարգը: Ֆրանսիական ժողովուրդը դո՛հ էր իւր գլխաւոր առաջնորդից, և ստիպուէր, որ մի դուցէ վաղ կամ անտաճան նորից ներս մտանէին ռամկապեալը, որոց առաջիւ աշխատուէր փակել Ֆրանսիոյ ամեն դռները: Ֆրանսիացիք ասուէին «Եթէ երջանիկ լինինք, ազատ ևս կը լինինք»: Եւ արդարեւ, ի՞նչ տուեց նոցա յեւ զախոխութիւնը. հասունացրեց նոցա միաբը. ոչ, այլ միայն հալուէ մահ արեց նոցա նիւթական և բարոյական ոյժը: Ֆրանսիական ժողովուրդը մի այլմտակ բնաւորութեան տէր է. ոչ մի կառավարութիւն մերժում չէ նա. բայց նա (ծիճալիկ պահանջողութիւն) առաւել երջանիկ կը լինէր, եթէ թոյլ տային նորան, հեազմութեամբ իւր կառավարութեանը, մի և նոյն ժամանակ կործանել նորան:

Ինչպէս պարզեւ քաջագործութեան, զօրքի մէջ պահպանված էր սովորութիւնը շնորհելու զօրականներին պատուազօտի, պատուասուր և պատուահրացան: Այս պարզեւ բուական չէին երեւում Բօնապարտէին, որի դիտաւորութիւնը հանապաղ ուղղած էր դէպ ի միապետական կառավարութեան վերականգնումը. նա մի նորահար ապետական կարգ առաջարկեց, որ է սահմանել այն հռչակաւոր պատկաւները, որի մէջ թաք էին կացած ազնուատահմութեան սերմանիքը: Այս մի վաղահասուկ փորձ էր, ուստի նորա առաջարկողը դէմ սաստիկ բորբոքեց ազատասէր ժողովրդի արտունջը, և Բօնապարտէն, որ քաջ գիտէր բարեյաջող ժամին սպասելը, առ ժամանակ մի լուռ մնաց այդ մասին և նորա իզճը քանի մի տարով ուշ կատարվեցաւ:

Ֆրանսիական աշխարհը, որ հարստանկված էր Բօնապարտէին, իւր լայնատարածութեամբ արդէն դերպանց էր լուրջովիտ Թ. Բորդի իշխած Ֆրանսիոց: Հիւսիսակողմից սահմանված էր Ռէյն դետով, իսկ հարաւից սրապի և Տօկանայի երև

կիրներով: Ամբարդիան թէև Խաղիական հասարակագետութիւն էր համարվում, բայց իրապէս հպատակված էր Փրանսիական հասարակագետութեան, և Բօնապարտէն Ա խնուժը դուժմարված ժողովի մէջ հրատարակված էր նորա դահերէց: Աշուրկիւթ թագաւորութիւնը ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ կալուածական երկիր խաղի հպատակված առաջին բռնիչին: Միմիայն արեւելքի սահմանում Շվեյցարիան տակաւին ամուր պահպանումէր իւր ազգային անկախութիւնը, որ շատ անհանդիս էր առնում Բօնապարտէի հողին. նորա հրամանով մի երեսնահազարեայ զօրք, Նէի զօրապետի հրամանատարութեանը յանձնած, մտաւ այդ երկիրը և առանց զիմադարձութեան բնակիչներին կողմից, առաջարկեցաւ մի նոր դաշնակցութիւն, որ խեղճ կատարվելով, Շվեյցարիոյ վիճակը միացրեց Արանսիոյ հետ: Բօնապարտէն իւրեան միջնորդ նշանակեց Շվեյցարական դաշնակցութեան:

Ապրիլի դառն կսկիծով հանդիսատես էր այն անցքին, որով երբեմն աղատ Շվեյցարիան դարձել էր Արանսիոյն հպատակված երկիրների դասակից, որով ինքը Արանսիան իբրև երկրորդ ամուր պարսպով շրջափակուած էր, մի և նոյն ժամանակ նորա իշխանութեան տակ զնումէր տաան և վեցհազարեայ հելվետիկական զօրքը, որ այնուհետև ամեն լուրջ պատրաստ էր իւր արիւնք թափել Արանսիոյ օդի համար: Աւստրիան ևս ծածուկ բաժանորդ էր այս դժկամակութեան, բայց երկիւղը պապանձեցրել էր նորա լեզուն, կապել ու կաշկանդել էր նորա ձեռքը. և այդպիսի կերպով Շվեյցարիան կորցրեց իւր ազգային անկախութիւնը: Վանի մի ժամանակից յետոյ սահմանվեցաւ պատմութեան մէջ երեւելի վարձատրութիւնը դերմանական իշխաններին այն կորստի համար, որ նոքա կրել էին Փրանսիական յեղափոխութեան ժամանակ: Այն Վերմանիան բոլորովին ընկաւ մի կերպարանափոխութեան տակ. նորակարգ օրէնքը, նորամուտ կառավարութիւնը և նորաձև սահմանադրութիւնքը բոլորովին վերակերպեցին բնակիչներին կեանքի պայմանները: Վերմանիան կորցրեց Ռեյնի ձախակողմեան ափումը հազար երկու հարիւր քառակուսի մղոնաչափ երկիր և չորս միլիլիոն բնակիչք, որ սեփականեց Արանսիան: Վառաստուն և ութ աղաք քաղաքներից միայն վեցը մնացին իւրեանց նախկին վիճակում: Այսպիսութեան կոմսերը և ասպետները ազատուեցան Վերմանիոյ կայսրի ազդեցութենից, կայսրընտիրների արածնուն

Թիւերը մի ցնորական իշխանութիւն դարձան, և, որ ամենից առաւել վնասակարն էր նոյն իսկ Պրանսիոն, այդ փոփոխութիւններին մէջ պրօտեստանտական իշխանները առաւել հզօրացան քան թէ կաթօլիկները. և այդ կերպով միջնադարեան երկու հզօր տարերքը — պապը և կայսրը Բօնապարտէի հզօր հարուածով կորցրեցին իւրեանց ոյժը, ընկճուեցան և մերժուեցան իւրեանց սպօրնի ժառանգութենից:

Մինչդեռ ցամաքահողը գործերը այսպիսի վիճակի մէջ էին, գլխութիւնը, որ ծագած էր Անգլիոյ և Պրանսիոյ մէջ, իւր հետեւից բերեց այն պտուղը, որ նախատեսանել չաւ դիւրին էր: Լշրացի (գետ) գետաբերանից սկսած — Վանիոյ հողամասնում — մինչև Ալիքիոյ նեղուցը և Տարնտի նաւահանգիստը, Բօնապարտէն փակել էր Անգլիացոց առաջն բոլոր ծովեղբերը. նորա հրամանին հնազանդած տէրութեան ամեն անկիւնում անխոյժ և անդադար մի սոսկալի արշաւանք էին պատրաստում Բրիտանիայի վերայ: Այս արշաւանքի ելքի կէտը նշանակած էր Բուլօյնը. Պրանսիոյ ծովեղբերը շուրջ պատած էին խիտ խիտ դնդաձիգ աւաթներով և սարսաղինված լեզիոններով: Անգլիան ևս իւր կողմից, աստիճանով այս մօտահաս վտանգից, բոլոր ծովերի մակերեսէն ուղիով ծածկել էր իւր պատերազմիկ նաւերով, և նորա տղատանէր ժողովուրդը ոտից գլուխ վառված, սպասուէր թշնամուն, որ այս նոր Հաստինգեան օրհասական պատերազմի մէջ կամ իսպառ յաղթէր թշնամուն, կամ փառքով ընկներ պատուի դաշտում:

Բօնապարտէն նախազգուէր, որ Անգլիացիք կաշտակով Վանդէացիները, անշուշտ պիտոյ էր զէնք բարձրացնել ապին սոցա Հասարակապետութեան դէմ, ուստի նոցա ջանքը և խորհուրդը ոճնայնելու համար, իւր մէջ մի յանդուգն խորհուրդ յղացաւ, որ արդարեւ յաջողեցաւ նորան. վառեց նոցա տղան սիրական զգացմունքը թշնամու դէմ, կազմեց Վանդէացիներից մի բազմակուսմբ լեզիոն, որ իրապէս չխորեցին նորա անկախութիւնը, և այնուհետեւ քաջութեամբ և հաւատարմութեամբ ծառայեցին Բօնապարտէին: Այսպիսի գործերով անցան 1802 — 1803 տարիները միջոցը:

Մի սոսկալի դաւաճանութիւն դրած էր առաջին բլեշիկներէի դէմ, որ յղուցած Անգլիոյ ծոցումը և իւր պարսպուխուսներով արքայատէր Ժօրժ Ապուլիայը — մի տղամարդ աներկիւղ

և կոյլ եւանդով որ անձնատուր էր կործանուած իշխանութեան օգտին — շուտով պիտոյ է ազատէր Գրանսիան իւր երկրամասող տիրապետողից։ Այս սճիրը դեռ ևս չսկսած իւր ներգործութիւնը, յայտնի եղաւ ռաթիկանութեան և նորա մեքենայողքը ձերբակալ եղան։ Աստուգալը և նորա գլխաւոր համախոհքը իսկ կոյն կանաւորակցան։ Բայց ցաւելի է, որ այդ եղեւնագործների մէջ էր երեւել Պէշէքէ- զօրապետը, որ քանի տարի յառաջ հրապուրելով վարատականների խոստմունքից և կաշառքից համախոհ էր դարձել նոցա անպտուղ ձեռնարկութեանը։ Միւս համախոհներն էին հրարք Պօլնիաքները, Ռիվիէրը և մի քանի անբարձր վանդեպի պաշտօնատարներ։ Բայց այդ դաւաճանութեան շրջանը շատ նեղ սահմանների մէջ էր ամփոփուած. դաւաճանները ոչ սուր, ոչ թոյն և ոչ արիւնհեղութիւն էին կամուս դործածել. այլ միայն յարձակվել առաջին բղեշնի վերայ, ձերբակալ առնել նորան, իսկ եթէ այդ միջոցին նա կամենար պաշտպանել իւրեան և կռիւ ծագէր, այն ժամանակ միայն պիտոյ էր սպանէին նորան։ Առնդոնի դահլիճը հովանաւոր էր Ժօրժ Աստուգալին և այդ ձեռնարկութեան համար առատապէս առել էր նորան անչափ մեծաքանակ արծաթ։ Իսկ Պիշեգրիւն պիտոյ է ջանար զօրքի առաջնորդները յօժարեցնել մասնակից լինելու այդ դաւաճանութեանը և մանաւանդ կամուսէր Մօրօի սիրտը դրաւ երբ

Թէև Մօրօն ռիսկիւմ թշնամի էր Բօնապարտէին, որի հրաշտիր նսեմացրել էր իւր գործերի փայլը, և իւր շուրջը ժողովումէր կառավարութեանց անդուհունակները, բայց նա ազնուաբար մերժեց այդ անթիւն դաւը. այն, նա կամումէր տեսնել Բօնապարտէի կործանումը, միայն թէ այդ լինէր, ինչպէս մի քաջ զօրականի վայել էր, դէմ յանդիման թշնամուն, սուրը ձեռնում և ոչ թէ մատնութեամբ, ծածուկ սրով խոցուած կամ անկիւնի հեռեկայ անարդ դաւաճանի դնդակով թաւաղորդած։ Բայց նորա յանցանքը այն էր, որ խնամարկով այդ դաւաճանութեան լուրը, նա խնաց չարեց ակրութեանը, ինչպէս պահանջումէր օրէնքը։ Նորա ազնուամտութիւնը թոյլ չտուեց մատնիչի պաշտօն յանձն առնուի և այն տակութիւնը որ սնանումէր իւր մէջ ընդդէմ Բօնապարտէին, սախեց նորան ներդամիտ լինել այն եղեւնագործութեանը որ ինքն ըստ ինքեան մի քսամնիկ գործ էր։ Նորան ևս չաղախելով այդ դաւաճանութեան մէջ, Աստուգալի և Պիշեգրիւն հետ

միասին տարան կանգնեցրին քրէական ատենի առաջ: Պիշեզրիւն չսպասեց դատաստանի վճռին, ոչինչ յաջողակ վախճան գուշակելով իւր համար, յուսաբեկված խեղդամահ արեց իւր անձը բանտի մէջ: Իսկ Բօնապարտէի չարամիտ թշնամիքը ծածկաբար համբաւ տարածեցին իբր թէ նորա հրամանովն էր կատարված այդ սպանութիւնը: Այս զրպարտութիւնն ևս, ինչպէս և դորա նման շատերը, երկար ժամանակ բերնէ բերան ման էին գալիս ժողովրդի մէջ իբրև մի ստոյգ իրողութիւն. և հազիւ թէ, շատ ժամանակ անցանկուց յետոյ, ճշմարտութիւնը յաղթեց ստութեանը և մարդիկ իմացան, որ Բօնապարտէն ամենևին կարօտ չէր այդպիսի անպսուղ եղիշտագործութեան նպատին: Պիշեզրիւի յանցանքը անժխտելի փաստերով հաստատուած էր, և ատենը պարտական էր նորա յանցանքի արժանի պատուհասը հատուցանել:

Երկար ատեց այս դատը. ամբաստանվածները արիարար պաշտպանութիւն իւրեանց անձնը. Ժօրժ Վադուդալը անյողողող էր և երկիւղի նշան ցոյց չտուեց իւր վերայ. երկու Պօլինիաք եղբարքը շատ ցաւակիցներ ունէին, նոցա մատաղ հասակը, նոցա եղբայրսիրութիւնը ամենի սրտի մէջ գութ էր շարժում. բայց ամենից առաւել ժողովուրդը կարեկից էր Մօրօի վիճակին և լսել անդամ չէր կամենում, որ նորա կեանքը վտանգի մէջ լինէր կամ նորա վերայ ատենանը մահու դատակնիք կարդար: Ատենը այսպէս վճռեց. դաւաճանների մեծ մասը (ամենքը թուով քսան հոգի էին) մահու պատուհաս ստացաւ. Մօրօն երկու տարի բանտարկվելուց յետոյ պիտոյ է աքսորվէր Ֆրանսիական սահմաններից:

Բայց դեռ ևս վերոյիշեալ դատը իւր վախճանին չէր հասել և այն դաւաճանների վիճակը չէր որոշվել, Բօնապարտէն մի աններկի սխալանքով իւր անուան փառքը նսեմացրեց, — կամէի ասել այն աշխարհաբարոյ դատովը և պատուհասովը, որ կատարվեցաւ Լանդէին դքսի, Կօնդէի ազգատոհմի վերջին շառաւիղի վերայ:

Երբ Բօնապարտէն քանի քանի անգամ տեսաւ իւր անձը վտանգների ենթարկված, որից, ասես թէ ամեն անգամ գերբնական հրաշքով էր արձատվում, նորա մտքումն մի այսպիսի հաստատ վկայութիւն դրոյացաւ թէ, արքայասէր վարատականներին և նախնի արքայական տան իշխանների աչքում դահակալու-

Թեան յախշտակիչ երեւելով ինքը, այնուհետեւ նորա Թշնամիները ամենայն ինչ հնար իւրեանց ներելի էին համարում, և եթէ նորա ձեռքից իշխանութիւնը խլելու համար պիտոյ լինէր ինչպէս մի վայրի զազան հալածել և սպանել նորան, այդ ևս նոցա աչքում մի հնարաւոր գործ էր երեւում հայելով դէպ ի Բօնապարտէն: Պիշերու ցերեկ այսպիսի Թախծալից խորհուրդներով պաշարված, այլ և ամեն բոպէ մտաւորանջված ոստիկանութեան պաշտօնատարների տեղեկութիւններով, որք կամ անձնանուիրութեամբ կամ իւրեանց շահի համար տարապայման մեծացնումէին վտանգի ահաւորութիւնը, այնուհետեւ Բօնապարտէն բոլորովին կորցրեց իւր հոգուն գործութիւնը, ամեն արքայասէր նորան երեւումէր մարդասպան, որ իբրեւ Թէ ջանահնար էր կամ դաշնակով, կամ հրացանով և կամ մի այլ մահաբեր ճանապարհով արգելադրեթ լինել նորան ոտքը աթոռի աստիճանի վերայ դնելու: Արսիկացի էր Բօնապարտէն, նա յառաջացած էր մի այնպիսի ժողովուրդից, որոց աչքումը վեիժառութիւնը մի կարեւոր առաքինութիւն է տղամարդի համար և այդ ժառանգական ախտը ազդեց նորա սրտի մէջ այն կորստական vendetta (վրէժխնդրութիւն), որ նա արդէն որոշել էր իւր և Բուրբոնների մէջ: Այնուհետեւ ի՞նչ զարմանք, եթէ նա հաստատ վճռել էր իւր մէջ որ, եթէ որ և իցէ արքայազն մահաբեր սուրը ձեռնումն և յանցաւոր խորհուրդը սրտում նորա ձեռք ընկնէ, իսկոյն առանց տարակուսելու մահ պիտոյ է արեւոյնէ նորան:

Երբ որ նա առաւել և առաւել այսպիսի խորհուրդներով մտաւորանջվումէր, սուտ տեղեկութիւնք սուտ աղբիւրներից բրդխած, նորան զեկուցին, որ Լանգիենեան դուքսը դաւանումէ Ռեյնի միւս ափը, Բադէնի հողի վերայ և պարագլուխ է այն դաւաճաններին, որք խորհում են նորան դարան գործել և կեանքից զրկել: Այս լուրը, ի հարկէ, ոչինչ հաստատ հիմքի վերայ չէր ամրացած: պատճառ, Լանգիենեան դուքսը ոչ այլ ինչ խորհրդով, բայց եթէ զքօսանքի համար եկել բնակվել էր Բադէնի հետ քաղաք, ոչ մի այն մասնակից չէր դաւաճանութեան, այլ և իւր անձը բոլորովին հեռի էր պահում ամեն քաղաքական գործերից: Այո, դեռ ևս յեղափոխութեան առաջին օրերում զինուորված մտել էր նա վարատականների զօրակարգը ընդդէմ հասարակապետական սահմանադրութեանին, բայց և այնպէս երբէք չաղախվել չէր որ և իցէ դաւաճանների մէջ: Թէեւ նորա բնակութիւնը Ֆրանսիական սահմա-

նադիտի մօտ, Պարիզում այնպես էին մեկնում, իբր թէ չար խորհուրդ էր — ներկայ կառավարութիւնը խորտակելու համար — բայց այդ մի պատիւիչ արտաբերին երևոյթ էր և ոչ առաւել. կործանիչ մոլորութիւն. բայց և այնպէս բղշխական ոստիկանութեան պաշտօնատարըր ամեն օր առաւել և առաւել իբր ստոյգ ապացոյցներ էին գտանում իւրեանց սխալ կարծիքին և կարողանումէին հաւատացնել բղշխին, որ այդ մի սպառնալիք էր նորա թանդագին կեանքի համար:

Այն ինչ մի օր Բօնապարտէն նորանոր տեղեկութիւնք էր ստացած, յանկարծ ներս մտաւ մի պաշտօնակալ ոստիկանութեան, բղշխի պարապման սենեակը: «Այս ի՞նչ բաներ են, որ ես լսումեմ, հարց արեց նորանից Բօնապարտէն. Լէգիլենեան դուքսը չորս մըն հեռի իմ երկրի սահմանադիտից, զենուորական դաւաճանութիւն է կազմում. . . Դս շո՞ւն եմ, որ կամումեն ինձ լոյս ցերեկով փողոցի մէջ տեղը սատակեցնել. . . այն ինչ իմ սպանողքը պիտոյ է սրբագործված մարդիկ համարվէին: Արքա իմ վերայ յարձակմունք են առնում. ապա ուրեմն ես նոցա պատերազմի գէմ պատերազմ կը յարուցանեմ.» և յետոյ յաւելացրեց «Դս գիտեմ, ինչպէս պէտք էր պատուհասել նորանց. յանցաւոր դաւաճանք չէ ազատվելու իւր արժանի հատուցմանից:»

Ասմաստերէս, երկտուր բղշխը, նոյն ինքն, որ Լուդովիկոս Ժ. Երրորդի վերայ կատարված դատի մէջ իւր յօժարութիւնը տուել էր նորա գլխատման մասին, սխաւ խօսել, և աշխատումէր զեջեցնել Բօնապարտէի բարկութիւնը և մեղմացնել այն պատուհասը, որ պատրաստվումէր Լէգիլենեան դքսին: Բօնապարտէն աչքով չափելով նորան գլխից մինչև ոտքը, ասաց այս կշտամբական խօսքերը «Տեսնումեմ որ դուք Բուրբօնների արեան համար շատ ժխտ եք դարձել:»

Երեք բղշխքը, Տալլերանը և Ֆուշէն ատեան կազմեցին և խորհուրդ կատարեցին, թէ ի՞նչ պիտոյ էր ձեռնարկել. այդ խորհուրդը իս առաւել կարծիք տուեց Բօնապարտէին, որ Լէգիլենեան դուքսը դարան է գործում նորան, և թէ նորա մօտակայութիւնը Ֆրանսիոն ոչ այլ ինչ խորհուրդ ունէր, բայց եթէ արագ կատարէր իւր չար իղձը: Աւաղ, ոչ Բօնապարտէն և ոչ նորա խորհրդակիցքը գիտէին որ երիտասարդ դքսի բնքուշ և ազնիւ օրտոր այլ զգացմունքով էր զիղուն այն լոռէին, և Աօնդէի ժառանգը ոչ

մի յանցաւոր դործի մէջ շաղխւած չէր: Մի արտասուելի զայլոյթով պաշարված և գտնվելով իւր անհիմն կարծիքների ազդեցութեան տակ, Բօնապարտէն մի աններկէ դործ կատարեց, որ միշտ նսեմացնելու է նորա քաջադնական արտամութեան քանի մի էջքը: Բօնապարտէն հրամայեց բռնի յափշտակել իշխանին օտար երկրի մէջ և բերելով Ֆրանսիա, մատնել արտերազմական ատենին: Օռդընէն զօրապետին պատուիրած էր կատարել այդ վերջովից դործը: Մարտի 15ին թշուառական և միամիտ դուքսը անպաշտպան թողած մարդկային իրաւունքից, զիջելով կարանաւորվեցաւ խառնուրդի: Այս և յառաջ տարան և փակեցին նորան Սորաբ բուրգի ամրոցի մէջ, և ապա նոյն ամսի 20ին, երկուցեան 7 ժամին տեղափոխեցին Վէնէն:

Առաջին բռնիւր տրտում խորհրդածութեան մէջ էր բնկրդմած. Մարկզոնի ամարանոցում առանձնացած, փախչումէր իւր բարեկամների տեսութենից, որ անշուշտ պիտոյ է վատտակեցնէին նորա միտքը, թախանձելով Անգլիենեան դքսի համար. այդպիսիքն ևս շատ սակաւ էին, ըստ որում ո՞վ կարող էր համարձակել բերան բանալ և բարեխօսել վերջին Աօդէի մասին: Բայց նա տուաւ սիրով ականջ էր դնում Ֆուշէի ամբաստանութեններին, որ ինքը լինելով յայտնի արքայասպան, կամենումէր որ Բօնապարտէն ևս սպաննել տալով մի Բուրբօն, իւր և այդ արքայապն յեղի մէջ մի անգունդք փորէր, որ այնուհետեւ արգելք լինէր նոցա երբէք իրեար մօտենալու, և որով պիտոյ էր միմիանց մշտնջենաւոր անհաշտ թշնամի մնային: Դօգէթինէն, որի սիրտը բաց էր ամենայն զթալից զգացմունքի համար, համարձակութիւն առաւ իւր վերայ, թշուառական իշխանի համար ողորմութիւն պաղատելու. աչքը լցուած արտասուքով, կամենումէր իւր ամուսնու գութը շարժել. «Սիրոյ է, ասումէր այդ կաթոգին կինը, յաղթելով բուպէական ակտերիդ, տեղիք չտաս ներկայ և դալոց ժամանակների դատաստանին արատելու քո փառքը:» Բօնապարտէն, որի դիտաւորութիւնը արդէն հաստատապէս որոշված էր, մերժեց իւր շնորհաշուք կնոջ խնդիրը. «Թող ինձ, ասաց նորան, դու որ կաս, կին ես, ուրեմն չես հասկանում թէ ի՞նչ ասել է քաղաքագիտութիւն:» Աւաղ, ինչո՞ւ իւր փառքի համար, որին նա այնքան ծաւրաւ էր, ականջ չդրեց այդպիսի բարի խորհուրդներին: Կէքը Միւրատը, Բօնապարտէի քեռայրը, որի սիրտը կարծրացած էր

մահու տեսարաններում, Միւլսան ևս, ասումեմ, Դօղէֆինէի հետ միասին ինդրումէր անմեղ և թշուառ դքսի համար. և երբ տեսաւ, որ ոչ իւր խնդիրը և ոչ համոզմունքը կարողացան խախտել առաջին բղիշխի կամակորութիւնը, այնուհետեւ ձեռքը լուաց և անմասն մնաց այն աղէտալի իրողութենից, որ շուտ կատարվելու էր:

Շորթնշլէս Բօհարէն¹⁾, Դօղէֆինէի դուստրը և Վուդովիլոս Բօնապարտէի ամուսինը, իւր կողմիցն ևս բարեխօս էր լինում. բայց չկարաց աղնիւ տիկինը համոզել Բօնապարտէին որ «Թողութիւնը պիտոյ է յաղթող լինել քաղաքագիտութեան»: Թէև առաջին բղիշխը մեծապէս գնահատումէր իւր հարսի կորուսման թիւնը և գովանի առաքինութիւնքը. բայց նա կարծումէր որ այդ դիպուածում կարի պատշաճ էր անյողդող մնալ և ցուցանել Բուրբոններին, որ այնպէս դիւրին չէ, ինչպէս նոքա էին կարծում, իւր կեանքի հետ խաղալ: «Աս ասումէր ինքն իւրեան «Վթէ մարդիկ մինչև այդ աստիճան արհամարհումն իրաւունքը և աշխարհի օրէնքը, ի վերայ այսր ամենայնի ոչոք կարող չէ յափշտակել նորանից բնական իրաւունքը—իւր անձն պաշտպանելու և իւր կեանքը վտանգներից աստհով կացուցանելու»: Նշդիկնեան դուքսը կամենումէր նորան մի նամակ գրել, և աներկբայելի է, որ եթէ այդ նամակը հասանէր Բօնապարտէի ձեռքը, նամակը, ասումեմ, որ լի էր աղնիւ յանդիմանութեամբ ստութեան և իւր անմեղութեան բողոքով, անշուշտ, կրկնումէր, Բօնապարտէն կը հասկանար իւր սխալը և կը շտապէր ուղարկելու իւր ողորմութիւնը Վէնէնի կալանաւորին. բայց, ափսոս, ոչոք Համարձակվեցաւ անհնազանդ գտանուիլ և յանձն առնուլ դքսի նամակը Բօնապարտէի ձեռքը հասուցանել:

Օխլորական դատաստանը, ուր զօրապետ Շուլէն գահէն ընց էր, գիշերի մէջ կազմվեցաւ Վէնէնում. եօթն գնդապետներից, հեծելազօր թիկնապահի մի հազարապետից կազմված էր այդ սոսկալի ատենը: Վարձատե քննութենից յետոյ, դուքսը ամբաստանվեցաւ ինչպէս վարստական և դաւադրած Ֆրանսիոյ ապահովութեանը և առաջին բղիշխի կեանքին: Վատաւորները միաբերան մահու դատաւճիտ կարգացին նորայ վերայ, որ և անշտապաղ կատարվեցաւ Վէնէնի խրամի մէջ:

1) Նապօլէօն Գի, այժմեան Ֆրանսիոյ կայսրի մայրը:

Ղուբսը արդէն իւր գերեզմանի ավուամբ կանգնած, խնդրեց որ մի քահանայ հրաւիրէին, քանի մի հոգեւոր խօսքերով ամուսնութեան նորա զառն ժամերը, բայց խտտախրտ զինուորներէ մինը մերժեց նորա աղաչանքը, խրոխտ ձայնով ասելով «Մի՞ թէ կամենումէիր արեղայի մահով մեռանել:» Այլ ևս ոչինչ չտեսցաւ զուբսը, լուռ ու մունջ ծուկն ուրիշ գետնին, մի կարճատև և ջերմ աղօթք կարդաց, և ապա ոտքի կանգնելով, սպասեց մահաբեր հարուածներին: Աոյն բոսկին կրակվեցան և ճայթեցին հրացանները, երիտասարդ զուբսը շնչատկառ և արխնաթաթառ դէպ ի գետին դրովեցաւ: Ինչպէս որ հապուած էր, տարան ձգեցին փոսի մէջ և իսկոյն ծածկեցին մարմինը հողով:

Հազիւ թէ կատարվել էր այս արատասուէլի դործը, ամենքը ով որ խառն էին դուրս մէջ, զարհուրելով պատմութեան անաչառ և սոսկալի դատաւիւրից, սարսեցան, երեսները յետ դարձրին, իբր թէ ոչինչ չգիտէին: Մի միայն Բօնապարտէն անյողողոյք մնաց իւր կարծիքի մէջ թէ նա այդ կատարած էր, նախ իւր անձը պաշտպանելով և երկրորդ «ակն ընդ ական» օրէնքին (talion) հաւատարիմ մնալով: Այս իրողութենից յետոյ տասն և վեց տարի անցած, երբ նա իւր պետականքի օրերը Ս. Հիլինէի աստուածքի վերայ էր անցուցանում, տակաւին նոյն կարծիքով պաշարված, իւր կտակի մէջ գրեց այս տողերս «Իմ հրամանով կաշնաւորվեցաւ և դատապարտվեցաւ Անգլիոյն գլուխը. պատճառ, այդ կարի հարկաւոր էր Փրանսիական ժողովրդի ապահովութեան, օգտի և պատուի համար, երբ որ դ'Արտուա կոմսը նորա հաւանութեամբ Փարիզի մէջ վաթսուն սրիկայ էր պահում: Որոք նման դիպուածում ես դարձեալ նոյնը կ'առնէի (ինչ որ արեցի):» Այլ լանդաֆ և անմեկնելի կարծիք դէմ առ դէմ կանգնած մահու և գաղտ մարդկութեան առաջ: Բայց մէք ցանկանալով ցանկանումէինք, եթէ հնար լինէր, բոլորովին քերել Բօնապարտէի պատմութեան էջքերից այս վշտալի անցքը:

Այս անցքով լրված էին 1804 տարու առաջին ամիսները, որք սաստիկ հոգեկան տանջանքի և հոգսերի մէջ ձգեցին Պրանսիական ժողովուրդը: Յաճախ լսելով դաւաճանութեան և եղեռնադործութեան լուրեր, որ թշնամիները մղեկնայումէին Բօնապարտէի դէմ Անգլիոյ մէջ, Պրանսիացիք երբ որ հարցանումէին թէ ի՞նչ կը լինի իւրեանց հայրենիքը, եթէ մի օր առաջին բռնելը

սպանւած, ընկնէր թշնամու սրի տակ: Այդ ընդհանուր մտատանջութիւնը յաջող պատահ համարելով Բժնապարտէի կուսակիցները, իւրեանց յուսահատ տրտում ճառերով ևս առաւել սաստիկացումէին ժողովրդի երկիւղը, նոքա ժողովրդի ամեն աստիճանի և դատակարգի մէջ, թէ ամբոխին, թէ զօրքին, թէ պաշտօնակաշներին և թէ սահմանադրական ստեղծող անդամներին ստումէին, թէ Պրանսիան մօտ է իւր ի սպառ կործանմանը. պնդումէին թէ, սրիկայի մի հարումը շատ է, որ Պրանսիան նորից դրօշակը իւր անիշխանութեան աղէտքի մէջ. ստումէին մի ընտրեալ առաջնորդ կարող է 40 միլիօն հոգուց բաղկացած ազգը փրկել և առյապաք ևս ազատ կացուցանել գարշելի մոլեռանգութեան խառնակութենից. միայնակ առհաւատչեայ ժողովրդի հաստատ և տեղական բարեմասնութեանը — ժառանգական իշխանութիւնն է. ստումէին թէ, հասարակարկտութիւնը ոչ այլ ինչ է, բայց միայն պատմական պատահարք, մի անցաւոր վիճակ, որից պիտոյ էր շուտով ելանել, եթէ միայն կամէին հաստատ պահպանել 1789 ի յեղափոխութեան սկզբունքը, զերծ մնալով նոյն մեջոցի աղէտքից և տառապանքից: Մծնեւ լրագիրը լրված էր ազգի ազգի աղերսագիրներով զօրական գնդերից, ատենաներից, քաղաքական ժողովներից, որով ամենքը միաբերան խնդրումէին առաջին բղիշխից այլ ևս չերկմոխ, ժամայաճառ չլինել, այլ ընդունել գերազոյն իշխանութեան ժառանգութիւնը և հանդիսանալով զլուս չորրորդ իշխանատան, ազատել Փրանսիական աշխարհը և ժողովուրդը: Այսպիսի գործը, անտարակոյս, խորհրդով թեկադրած էր, բայց և այնպէս համաձայն էր Պրանսիոյ իսկական պիտոյքին, այլ և ցոյց էր տալիս որ ժողովուրդը արդէն ձանձրացած էր հասարակարկտական կառավարութեան ձևերից: Այս խնդիրը գաղանապէս ցուցվեցաւ տէրութեան խորհրդարանում և վճռվեցաւ շատ յաջողակ կերպով, ինչպէս որ ցանկանումէին և առաջին բղիշխը, և զօրքը:

Ապրիլի 30 ին կատարված ժողովի մէջ քաղաքացի Ալբրէն, սրիքունական ստեղծող անդամակիցը, սկսեց խօսել և իւր ճառի մէջ յիշելով Բժնապարտէի տուած երախտիքը Փրանսիական ժողովրդին, խնդրեց որ Պրանսիան շնորհէր այս վեհապալած զօրավարին կայսերական վերտառութիւնը և բարձրագոյն իշխանութեան ժառանգութիւնը: Ղեռ ևս ստեղծեալներ էր վերջացրել իւր խօս-

քը, դահլճի պատերը դորդվեցան Կեցե՛ք Կոյրէ բացազանչութեամբ . այս ձայնը Ատրօվինդեան օրերից չէր լսված Պրանսիոս մէջ : Մին մինի հետեւից ուրիշ ատենախօսներ դուրս եկան և հռանդով պնդեցին Աւրէ տրիբունոսի առաջարկութիւնը . և ամեն անգամ, երբ խօսք էր բացվում կայսերական դահի հաստատութեան մասին, ժողովուրդը միաբերան ողջունումէր իբրև նշան իւր յօժարութեան . նորա ցնծակց ազադակին, նորա ուրախութեանը վերջ չկար : Այն ժամանակ տեղից վեր կացաւ մի մարդ, որ Հասարակապետութեան հիմնարկուներից մին էր և որի անունը յիշեցնումէր այն պատերազմները, որ Պրանսիացիք մղել էին օտար ազգերի հետ, իւրեանց ազգային անկախութեան համար : Տարտաղլարար, մի և նոյն ժամանակ այս մարդը բնկերակից էր Ռօբէսպիէրին . Հասարակաց ապահովութեան ատենի մէջ, և այդ աղէտալի յիշատակը ծանրացած էր նորա գլխին : Մեր խօսքը Կոյրէ վերայ է : Վա միւս այն, միմիայն դա էր, որ այն օրհասական բուպէին ժողովրդի մօտ մոլորութեան մէջ առողջամիտ մնաց, և թէպէտ նորա համարձակ, յանդուգն խօսքերը պիտոյ է շատերին զայրացնէին նորա դէմ և ինքը այնուհետև հալածված լինէր իւր ազատ կարծիքի համար, ի վերայ այսր ամենայնի, Հասարակապետութեան վերջին շնչի ժամանակ հանդիսացաւ նորա ջատագովք . թէև նա հաւաստի էր որ իւր խօսքերը յաջողութիւն ունենալու չէին, բայց նա հաւատարիմ մնալով իւր սրտի վկայութեանը, քաջ և անխիւ կերպով յայտնեց ամենին իւր ազատամիտ ասելքը, և վերջացնելով իւր ճառը, դառնապէս հռաչելով ասաց «Մի՞ թէ մարդս պիտոյ է միայն տեսանէր ազատութիւնը և չվայելէր նորան . մի՞ թէ դա պիտոյ է պարզեւմի նորան ինչպէս այն պոռուղը, որին մօտենալով, նա մահ է ստանում : Այս պէս, բնութիւնը, որ այդ ազատութիւնը դարձուցել է մի կարևոր պիտոյք, մեր հետ ինչպէս տեսու է վարվում . ոչ, ես չեմ կարող յանձն առնուլ այդ բարիքի վերայ նայել ինչպէս մի ցնորքի, այդ բարիքի, որ տիեզերքը կարծումէ գերագոյնը, առանց որին միւսերը ոչինչ են : Իմ սիրտը ասումէ ինձ, որ ազատութիւնը հնարաւոր էր :» Այսպէս էր այն միակ ձայնը, որ ատեններն ժողովի մէջ բողոքեց չորրորդ իշխանատան դէմ : Պարբէյալի 14 ին տրիբունոսիան ժողովը իւր յօժարութիւնը յայտնեց, որ կայսերական թագը առաջարկէր առաջին բղեշխին :

Պարբէյալի 28 ին ծերակոյտի վճիռը այդ յօժարութեանը օրի-

նաև որ զօրութիւն շնորհեց, և յանձնեց ժողովրդի համաձայնութեանը արդեօք պիտոյ էր, թէ ոչ, կայսերութիւնը ժառանգական համարել: Ժողովրդի յօժարութիւնը աներկբայեղ էր. 3,600,000 քուէ համաձայն էին այդ ընտրութեանը, միայն 3,000 ընդդէմ էին. վերջինների մէջ էին Վարնօն և Նաֆայէթ զօրապետը: Այսպէս, հասարակապետութեանը կայսերութիւնը յաջորդեց: Եւ այսպէս վերականգնվեցաւ զահը, որ հետ զհետէ ոսնակովս էր եղած և արիւնով շաղախված Առնոսեան տօներէ մէջ: Ժողովուրդը ուրացաւ ինքն իւր անձը, կամ առաւել ճիշտ ասենք, ուսմկապետութիւնը հրամանապետութիւն (դիքտատուրա) դարձաւ և հրամանապետութիւնը — մարտ:

«Ինչ որ կարող է ձեռնառն լինել հայրենեաց երջանկութեան «համար, աներկբայ կապված է իմ երջանկութեան հետ. ընդունումեմ այն թագը, որ դուք կարծումէք շահաւէտ ազդի օգտի «համար: Ժառանգականութեան օրէնքը թողնումեմ ժողովրդի «յօժարութեանը: Յուսամ, որ Ֆրանսիան այն պատուի համար, «որով շրջապատելու է իմ գերդաստանը, չի զղջալ: Բայց իմ միտքը «չէ՛ զբաղվելու իմ յետնորդներովս, և այդ մանաւանդ այն ժառանգակ, երբ նոքա կը կորուսանեն ակնածութիւնը և վստահութիւնը մեծ ազդի:» Այսպէս խօսեցաւ Նապոլէօնը, երբ ծերակուտի դահլիճէջ Ատմբասէրէսը առաջարկեց նորան ծերակուտի վճիռը, Ֆրօրէայի 28 ին հաստատված:

Եւր տարազրութեան խորքից Նոբովիկոս ԺԸ երկուրդը բոլոր անքնութեանների առաջի բողոքեց Նապոլէօնի դահլիճութեան դէմ: Բայց շուրջ մեծամեծ անցքերի, որք կատարվումէին Ներքովի մէջ և Ֆրանսիական ժողովրդի բացազանութիւնը իսպառ խլացրին արտորված իշխանի ձայնը:

Հաղիւ թէ Նապոլէօնի անունը թագակալ իշխանների թիւը դառնել էր, ասեա թէ կախարդական զօրութեամբ հասարակապետութեան սակրակների տակից բարձրացաւ փայլուն արքունիք, իւր սպարապետով, իւր մեծ կայսրընտրով, մեծ ղիւսնադպրով, մեծ գանձապետով, սենեկապետներով, ախտապետներով և մանկկալներով: Մարաջադութեան անտղոսը շնորհվեցաւ տոան և ութ զօրապետների, որ յառաջացրել էր յեղափոխութիւնը, որք էն, Բերթիէ, Միւրատ, Մօնէյ, Ժուրդան, Մասենտ, Օփէլբօն, Բէրնադօթէ, Սուլտ, Բիւլեն, Լանն, Մօրաիէ, Նէյ,

Վաժու, Բէասեր, Քելլերման, Լը Ֆէլը, Պերինիօն, և Սեր-
րիւրիէ: Ապիսկոպոսքը բազմաթիւ կոնգակներով շնորհաւորեցին
նորա գահակալութիւնը, և այն երջանկութիւնը որ սորա զգու-
մէին տեսանկրով այս նորաձե կարգը որ տալահոյնումէր նու-
ցա կրօնական խաղաղութիւնը, մոռանալ էր տալիս նոյցա, որ այս
նոր Սէրսը, նոր Մաթաթիսը, նոր Յովսէփսը այն սուրը և այն իշխա-
նութիւնը, որ նորան յանձնած էին հասարակաց ապահովութեան,
և անիշխանութիւնը վերացնելու համար, շուտով դարձուցանելու
էր Հռոմի դէմ ևս:

Նորընտիր կայսրը իւր իշխանութեան առաջին բոլորները
հռչակեց զթառառ գործերով: Ժօրժ Ապոլոգալը իւր համա-
խոհներով, որոց թիւը հասանումէր քսանի, բանդի մէջ սպա-
սումէր անխախտելի մահու, իւր կատարած յանցանքի համար:
Նորա համախոհների մէջ զլիաւորներն էին Արման Պօլինեաքը,
մարկիզ Ռիփլերը, Բոլֆէ դը Լօղէն, Լափօլէ զօրապետը, Ռուս-
սիլիօնը, Ռօշը, Վայլարը, Շառլ դ'Օղէն: Այսպիսով հին և
ախիկին Պօլինեաքը արտասուէր աչքերին խնդրեցին Պօլինեաքի հա-
մար. Նապօլէօնը ասաց թշուառական կնոջը «Ես կարող եմ նե-
րկ ձեր ամուսնուն, բայց որում նա դաւաճանել էր միայն իմ կեան-
քը:» Արման Պօլինեաքը ողորմութիւն ստացաւ: Վշտոյ Միլոս-
տը, Նապօլէօնի քոյրը, յանձն առաւ Ռիփլերի համար թողու-
թիւն խնդրել, որ և ստացաւ անյապաղ: Ռոսի զօրապետը, Նա-
պօլէօնի բաղկակիցը, գնաց Սէն-Վլու և տղաչեց Ռուսսիլիօնի
համար. նորան ևս յաջողեցաւ, ինչպէս առաջիններին: Յետոյ
կայսրը իւր կողմից ազատեց պատուհասից հինգ ուրիշներին, և
այդպէս ութ հոգի ազատվեցան զլիառման բեմից: Ապոլոգալը
անյողգողդ մնաց իւր յամառութեան մէջ և իւր տառն և երկու
զլիաւոր համախոհների հետ պատուհասվեցաւ:

Նապօլէօնը որ այնուհետև ոչինչ երկիւղ չունէր հասարա-
կապետականների ահաճութենեց, վերջապէս բարեկատու հմիծոց
համարեց երբեմն խորհած պատուախաչը և ժապուէն բաշխելու
իւր հաւատարիմ զօրքին և պաշտօնակալներին: Իբր թէ արհա-
մարհելով նոյա գաղափարները, այս նոր հիմնած տապաւան
Արդի նաւահատիքը նշանակեց Բաստիլիւն (տէրութեանական բան-
դի) առման (1789) դարեդարձը: Հանդիսաւոր տօնը կատարվե-
ցաւ ինփալթեան պալատի մէջ: Վահակալութենից յետոյ այն օր

առաջին անգամն էր, որ Նապոլեօնը և Ժօզեֆինէն երեւցան ժողովրդին, շրջապատված մի փառաշէղ շքադրով, արժանի կայսերական պերճութեան: Առաջին զործը Նապոլեօնի այն եղաւ, որ հաստատեց Բուլբօնների նախնի պալատական ամեն սովորութիւնքը և ծէսերը:

Այս բանը կատարած, կայսրը գնաց Բուլօնի բանակը, որ անձամբ ղիտէր այն պատերազմական պատրաստութիւնքը, որք նշանակված էին Անգլիան նուաճելու: Յամաքահողեան և ծովալին զօրքը ժողովուած այն տեղ, անմեկնելի ծախահարութենով և ցնծութենով ընդունեցին իւրեանց նորընտիր կայսրը: Ահա այն ժամանակ կամեցաւ կայսրը մեծ հանդիսով բաշխել իւր զօրքին այն պատուանշանները, որք պահված էին նոցա համար: Այս մեծահանդէս տօնակմբութիւնը պատմութեան մէջ մի անօրինակ անցք է. առաւել քան թէ հարիւր հազար զինւորականներ շրջապատել էին այն բարձրաւանդակը, որի վերայ կար կայսրը: Թնդանութիւնի որոտմունքը, թմրուկների դրդմունքը և փողերի ձայնը թնդացնումէր ովկիանոսի ավերը. երկինքը պայծառ և անսմայ էր, ամառնային արեգակը իւր բոլոր վառքով փողփողումէր: Ամփիթէատրոնի մէջ տեղ նստած էր Նապոլեօնը Մերովինգեան նախնի թագաւորների երկաթի գահոյքի վերայ. նորա քամակում դրած էր Բայարդ հաշակաւոր «աներկիւղ և անսողիւտ» զօրավարի անսպարը. պատուախաչերով լին էր Վիլիսկէն Ֆրանսիական հմնութե տալաւարած. չորս կողմը զարդարած էր յաղթանակի նշաններով և պատկերով կազմված այն դէնքերից և դրօշակներից, որք խլված էին թշնամուց Էդիպոսոսի, Խապլու և Գերմանիու արշաւանքների մէջ: Այդ հանդիսի ժամանակ քսան անգամ ընդ միջվեցաւ պատուախաչերի բաշխումը զօրքի հրձուպի բացադանչութեով «Անցե՛, Այսրը:» Այս հանդէսը նման էր զօրական գահակալութենի, մի փառաշուք ուխտ գրուեցաւ Ֆրանսիու նորընտիր իշխանի և նորա նախադրոնների մէջ: Նապոլեօնը այլև կեց շաբաթ մնաց իւր բանակի մէջ, և այդ միջոցին նա քաջ զննեց ծովեզերքը Բուլօնից սկսած մինչև Օսաէնդէն:

Յետոյ Նապոլեօնը չուեց դէպ ի Ատին: Այս քաղաքը, Կարդոս Մեծի աթոռանիստը, որ ի վաղուց հետէ կորցրել էր Եւրոպիու առաջի իւր նախկին փառքը, քանի մի քաջ նորից զարդարվեցաւ իւր առաջին շքեղութեամբ և վաղեմի ճոխու-

Թեամբ: Եյս տեղ Նապօլէօնը ընկալաւ առաջին անգամ՝ Աստրիու կայսրի դեպանին. յետոյ ամեն կաթողիկ տէրութիւնքը շնորհաւորեցին նորա կայսերական աթոռանստութիւնը:

Վեկտօմբերի 1ին ծերակոյար մատոյց Նապօլէօնին ժողովրդի յօժարութիւնը, որով կայսերական բարձր հաստատվումէր նորա զերդաստանի մէջ: Աթառն հաղար ստորադրութեան ցուցանին էին ցրված գաւառների մէջ, և երեք միլիօն հինգ հարիւր քսան և մի հաղար քուէ Նապօլէօնի օգտին էին, միայն երկու հաղար հինգ հարիւր եօթանասուն և ինն հակառակ նորան: «Ես բարձրանաւ մեմ գէպ ի այն գահը, պատասխանեց Նապօլէօնը ծերակուտի անդամներին, ուր ինձ հրաւերեց ծերակուտի, ժողովրդի և զօրքի միաբան իղծը. սիրտս հիացութեան մէջ է մտածելով վեմ վիճակը այն ժողովրդի, որին բանակի մէջ ևս առաջինն էի, որ տուեցի անունս Բէ: Սանկտ Թեանս օրերից սկսած, իմ բոլոր խորհուրդքս և խոխմունքս նորան էին նուիրված: Ի՞նչ քեզ հարկ էր պահպանել այս գահը:»

Նապօլէօնը անդադար աչքի առաջ և ունենալով Կարլոս մեծի օրինակը, կամեցաւ նորա պէս օժուիլ քահանայապետի ձեռքով: Եւր դահակալութեան սկզբում ընծայել էր պապին երկկայմ նաւ «Բէ Պետր» անունով: Քանի մի ամիս անցած, Փարիզ հրաւիրեց Պիոս Է պապին և ինչպէս մի ժամանակ Սանկանոս պապը, այժմ ևս դա պիտոյ է օժէր չորրորդ իշխանական տան հիմնադրողի զուէր: Նախ և յառաջ պապը տարակուսված էր այդ մասին, բայց միտք բերելով եկեղեցու օգուտը, յանձն առաւ դալ ինչպէս որ ցանկանումէր Նապօլէօնը: Երբ որ Պիոս Է երուրդ եկաւ Ֆրանսիա, ժողովուրդը ակամայ զգաց խորին յարգանք գէպ ի քահանայապետը, որ ազգումէր իւր նիհար և տարիներից կորաքամահ դարձած կերպարանքով, և որին կաթօլիկեան աշխարհը ճանաչումէր ինչպէս տեղակալ Յիսուսի Քրիստոսի:

Նապօլէօնը ընդառաջ դնաց մինչև Գօնաէնըրը, որ այն տեղ ընդունէր նորան: Երբ Պիոսը մնաւ Փարիզ, բնակեցաւ Տիւրիքիւ մէջ, ուր նորա համար, կայսրի հրամանով, պատրաստած էին սենեակներ և կահ կարասիք այնպէս, ինչպէս որ էին նորա Մօնտե-Մալպո կոչված ապարանքի մէջ Հռոմումը:

Պիոսի դէմքի զծաղրութիւնքը երկու յատկանշան ունէին, և աղնութիւն և բարութիւն: Փարիզումը նկատեցին որ նա շատ

սակաւ էր խօսում, բայց նորա խօսումաճքը միշտ վայելուչ էր. դէպի ուրիշները ներողամիտ, ինքը մի խստակեաց կեանք էր վարում. միայնակ էր ճաշում, բայց ի ջրից ոչինչ խմում չէր: Իւր դործերից մնացած պարսպ ժամանակը անցուցանումէր, եկեղեցիներին և հրապարակական, յիշատակութեան արժանի շինուածներին այցելուութիւն տունելով: Ուր և դնար, ամեն տեղ ժողովուրդը նորան տեսանելով, ծուներ էր դնում և առնումէր նորա օրհնութիւնը: Մանաւանդ նկատված էր, որ նա, իւր երկնաւոր Տիրոջ օրինակին հետեւելով, առանձին սիրով օրհնումէր երեխայքը, որ բարեւորաշա մայրերը մատուցանումէին նորան: Եւ ատանդամ ինքը տեսանելով մի մանուկ ամբոխի բաղմութեան մէջ, կանչումէր իւր մօտ, մարդասիրաբար խօսումէր նորա հետ և օրհնումէր: Նորա սովորական զգեստը մի անսրճոյճ սպիտակ պարեգօտ էր: Մի օր փողոցով անցանելիս, ամբոխի մէջ տեսաւ մի երիտասարդ, որ յամառութեամբ զլուխը ծածկած մնաց և չէր կամում, ինչպէս միւսերը, զգալը հանել: Ժողովուրդը տեսանելով նորա անզգամութիւնը, կամենումէր խիղջն պատժել նորան, բայց Պիտըր հանդարտեցրեց ժողովրդի ահաճութիւնը և մօտենալով երիտասարդին, ասաց «Ուրեհակ, բաց զլուխդ. ծերունու օրհնութիւնը միշտ բազմ է բերում իւր հաւելից:» Երիտասարդը ծերունու հիշութեանց յաղթված, խիղջն հանց զգալը և ծուներ դրեց նորա առաջը:

(Ըարունակութիւնը միւս ամատեարակներում.)

ՄԷԿԵԼ ՎԱՅԵԼԷՆԵՅ:

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐ ՊԱՏՈՒՆԼԻ ՀԱՅԱԸՋՆ ԵՂՐԱՐՔԸ:

Այժմեան լուսաւորեալ դարումը, այն ինչ ամեն բարեկիրթ ազգեր աշխատում են վերջացնել կրօնական անօգուտ և ազդակործան վէճերը, մեծ տհաճութեամբ յիշելով անցեալ բարբարոսական դարերի կրօնական հալածումները և քարոզելով և ընդունելով ամեն տեղ կրօնի թոյլտուութիւն և խղճմտանաց ազատութիւն, մեր ազգի հոգեւոր հովիւներին շատերը մոռանալով կամ բոլորովին չգիտելով, որ մեր եկեղեցւոյ վարդապետութեան հիմն է թոյլտուութիւնը և ներողամտութիւնը, շողջորթութեամբ և ուրիշ կեղծաւոր հնարներով գրգռում են մեր կոյր իշխանների անմիաբանութեան և կրօնամոլութեան ոգին ուրիշ դաւանութիւնների և կրօնական կարծիքների ընդդէմ, և այսպէս խայտառակում են Հայոց ազգի և եկեղեցւոյ անունը:

Ամեն ազգաւոր և ազնուամիտ Հայ սրբազան պարտք պիտի համարէ իւր վերայ ընդդիմանալ թէ գրով և թէ բանիւ այսպիսի տգէտ և կրօնամոլ հոգեւորականների անվայել սրարմունքին, որոնք փոխանակ սէր և միաբանութիւն քարոզելու, սուտ ազգասիրութեան դիմակի տակ, սերմանում են տարածում ազգի մէջ խռովութիւն, ատելութիւն և անվախճան կոխ: Մեր օրագիրները պարտական են խղճալով ազգի վերայ, զինաւորվել այսպիսի կրօնամոլ, դայթակղեցուցիչ և ազգի խայտառակիչ տգէտների ընդդէմ¹⁾, չխնայելով զոհ բերել ազգին մի երկու փոսած անդամներ, բարւոք և իրաւացի համարելով խայտառակել և անարգել մի քանի տգէտ հոգեւորականներ և աշխարհականներ, քան թէ բոլոր ազգը ձգել բամբասանքի և հայհոյութեան տակ: Այն օրագիրը որ կրօնական և ազգային ընդհանուր օգուտները զոհումէ մասնաւոր մարդերի հաճոյքին, երկնելով զիպէլ նոցա

¹⁾ Այդ պարտականութիւնը միշտ լցուցել է Հիւսիսափայլը, որքան կարող էր իւր դրութեան մէջ, իւր կուրծքը դէմ դնելով մոլեկրօնների բոլոր կատաղութեանը. այդ բանը արել է նա միշտ, իւր հայկական եկեղեցւոյ պարծանքի համար, բայց հասկացան այդ բանը նոքա, որոնց պարտ էր հանկանալ և արդարութեամբ հատուցանել Հիւսիսափայլի արժանը, դուրս բոլորովին ներհակը երեւցաւ փորձով:

պատուին, այն օրագիրը թշնամի է ազգին, և ազգը պիտի մերժէ նորան ինչպէս մի անօգուտ և վնասաբեր զործ:

Հայտնի է շատերին Կ. Պօլսոյ անցեալ տարու վէճը, որ պատահեցաւ Լուսաւորչական ժողովրդի և Պառտեստանների մէջ, մի հայ Պառտեստանտի թաղման մասին: Մի և նոյն կամ, ուղիղն ասենք, մի աւելի ծանր անցք պատահեցաւ այս ամի առաջին օրերում Շամախոյ քաղաքում: Կ. Պօլսոյ Լուսաւորչակրօն Հայրը թոյլ չտուեցին որ իւրեանց գերեզմանատան մէջ հանգչի մի հայ Պառտեստանտ, որ իւր կենդանութեան ժամանակ, իւր կրօնամոլութեամբ վիրաւորել և պրել էր ժողովրդի սիրտը, իսկ Շամախոյ Հայրը չթողեցին թաղել իւրեանց գերեզմանատան մէջ մի հայ երեսայ երկու կամ երեք տարեկան, Հայոց եկեղեցւոյ սուրբ աւազանի մէջ մկրտած, մի լոկ երկրպայծիւն ունենալու պատճառով նորա հօր ճշմարիտ լուսաւորչական հայութեան մասին: Կ. Պօլսոյ լուսաւորչական ժողովրդի ընդդիմութեան պատճառները իրաւացի համարուեցան ¹⁾ և ընդունեց ազգը, բայց ամսոս, որ Շամախոյ հոգեւորական և աշխարհական Հայրը բաց ի իւրեանց տգիտութենից, ատելութենից և կրօնամոլութենից, ուրիշ ոչինչ պատճառ չեն կարող յառաջ բերել, իւրեանց անմիտ վարմունքը արդարացնելու համար թէ մեր և թէ որ և իցէ օտար ազգի առաջը:

Եւս համառօտ և ստուգապէս պատմութեամբ յիշեալ անցքը, ինչպէս մի ակնատես վկայ, առանց գատաստան առնելու և մեղադրելու իմ կողմից մի դք, քահանայ կամ աշխարհական, դատը և դատակնիքը թողնումեմ իւրաքանչիւր բնթերցողի և լսողի ազնիւ սրտին, և յուսամ, որ ոչ ոմ բարեմիտ և ճշմարտասէր Հայերից Շամախեցւոց մօլի վարմունքին կեցցէ և անփէրիմ ասող չլինի:

(Չգոտոսի 27 ին առաւօտը վաղ, մի քանի Շամախեցի Հայր եկան իմ մօտ և պատմեցին ինձ թէ իւրեանց ազգական Աղասի Կարախանովի երեսայն վախճանել է և Տէր Հովհաննէս Զարարեանց չէ համարձակվում թաղել առանց սրբազանի հրամանին, ըստ որում մուելի հայրը Աղասին Լուսաւորչական ազանդաւոր համարվելով, վեհափառ կաթողիկոսի կոնդակի զօրութեամբ բանադրուած է, այսինքն նշովքով կապուած, և խնդրեցին ինձ միջնորդ լինել այս մասին վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսի մօտ: Արովհետեւ սրբազան Գեորգ Արքեպիսկոպոսը գտանվումէր Սաղեանու գեղումը, վասնորոյ էս շուտով թուղթ գրեցի նորան, որ, եթէ կարելի է, քահանայ տայ երեսայն թաղելու համար: Այս թղթի և նորա պատասխանից պատճէնները դուրս եմ գրում և յառաջ եմ բերում այս տեղ բաղմահոյ առաջնորդը և քահանայքը արդարացնելու համար:

¹⁾ Երբէք ոչ և ամենին ոչ: Տես Հիստորիայը 1860 թուականի, երես 306—13.

ԻՄ ԴԱՄԱՆԻ ՊԼՏԱԿԻՆԵՐ:

«ՀՈԳԵՒՈՐ ՀԱՅՐ ԵՒ ՏԵՐ»

ՈՂՈՐԾԱԾ ՀՈՎԻՒՅ

Յանցեալ գիշերի վախճանեցաւ աստ մանուկ մի երկամեայ հասակաւ, ուստր հայկազն Շամախեցոյ, որոյ անունն է Աղասի Կարախանով: Այսօր ծնողք մեռելոյն և ազգականք նորա դիմեալ առ տէր Յովհաննէս քահանայն ջաբարեանց, խնդրեցին ի նմանէ թաղել զերկապն, բայց նա ոչ իշխէ կատարել զինդիր նոցա առանց հրամանի սրբազնութեան Չերոյ, ըստ որում հայր մեռելոյն Աղասի Կարախանովն համաձայն կոնդակին վեհափառ կաթողիկոսի ասնն բանադրեալ է յեկեղեցոյ մերմէ:

Արբազան Հայր. ես ոչ համարձակեմ մտանել ընդ Չեղ ի վեճ թէ յոր աստիճան արժանի է յիշեալ Աղասին բանադրանաց և անաթեմայի, թէև բազում անաղարտելի փաստիւք կարեմ ապացուցանել, զի առաւել քան զնա ճշմարիտ Լուսաւորչական հայ չեք որ ի թեմի ձերում, ոչ ի քահանայից և ոչ յաշխարհականաց, որչափ ինչ նկատեալ է մեր արտաբուստ. այլ ներեցէք ինձ յուշ ածել Սրբազնութեան Չերում, զի Հայաստանեաց եկեղեցին ի սկզբանէ հիմնարկութեան իւրոյ անդի ներողամիտ վարդապետութեամբ իւրով գերազանց հանդիսանայ քան զայլ ամենայն արևելեան եկեղեցիս և այսու գեղեցիկ և աստուածահաճոյ յատկութեամբ իւրով պանծայ միշտ առաջի ամենայն անաչառ աստուածաբանից: Հաւատացեալ գոլով աներկբայ, զի և Սրբազնութիւն Չեր հետեի այսմ վարդապետութեան որ հիմն է գաւառութեան մերոյ, խնդրեմ խոնարհաբար հրամայել միում ի քահանայից, թաղել զերկապն, որ մկրտեալ է յաւազանին եկեղեցոյ մերոյ և ոչ երբէք կարէ պատասխանատու լինել վասն որ և է յանցանաց հօր իւրոյ և կրել զպատիժ փոխանակ նորա:

Թող հայր մեռելոյն լիցի լուսերական, կամ այլ ևս չար աղանդաւոր, բայց մայր նորա, որ ոչ երբէք լուեալ է զանուն Լուսերի և հետևողաց նորա, զառն արտասուօք թանայ զոտս փհհանձնութեան Չերոյ, խնդրելով ի Չէնջ թոյլ տալ թաղել զմիակ որդին իւր ըստ օրինի հարց իւրոց:

Յուսալով, զի արտօսը որդեկորոյս մօրն շարժեաց զբարի սիրտ Չեր, ես կամ և մնամ Սրբազնութեան Չերում:

ամենախոնարհ ծառայ

Դ. Որստոյնանց:

ԱՌԵՋՆՈՐԳԻ ԿԵՄԵՍԻ ՊԵՏԱԿՆԵՐ

«ՊԵՏՈՒԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄ»

Համաձայն Կոնդակի Վեհափառ կաթողիկոսի տէր Յովհաննէսն չէ արժանի մեղադրանաց վասն չթաղելոյ զերեկայն կարախանով լուսերական աղանդաւորի: Իսկ ես ի պատիւ Ձեր և ի սէր պատուէր տամ այսու գրութեամբս նոյն Տէր Յովհաննէսին թաղել զերեկայն, բայց այսու դաշամբ, զի հայր մեռելոյն Աղասին պարտի գրաւոր բանիւ խոստանալ չջարունակել յայսմ հետէ զաղանդաւորութիւնն որ հակառակի Հայոց եկեղեցւոյն. և այս չէ ինչ դժուարին նմա, քանզի որ կամի նա զմեռեալն իւր նուիրմամբ եկեղեցւոյն Հայոց տալ թաղել, ընդէր զկենդանին ինայէ տալ նմա կամ հանել ի ծոցոյ նորին: Իսկ որ ասէքք, թէ չէ պատասխանատու երեկայն վասն յանցանաց հօրն, օրինակք բազումք գտանին ի սուրբ զիրս, որք բազումք վասն յանցանաց հօր իւրեանց ինքեանք մատնեցան ի կորուստ և այլն և այլն:

Ձեր միշտ բարեացակամ Գ. Եպիսկոպոս:»

Ղդսի կարախանովն յանձն չառաւ տալ մի այս տեսակ ստորագրութիւն պնդելով, թէ ոչ երբէք եղած չէ նա լուսերական աղանդաւոր և ամօթ է համարում խոստովանել մի այնպիսի մորթութիւն որին չէ մասնակից ինքը, որ կամենումն զպարտութեամբ վզին դնել: Մի և նոյն է ասումէր, եթէ ասեն ինձ թէ եկ խոստովանիր որ դու մինչև այժմ գող էիր և աւաղակ և այսուհետև լինելու չես և մէք կ'ներենք քո յանցանքը:

Այս գործի վախճանը չտեսնելով, իմ պաշտօնս ստիպեց ինձ գնալ Բաբու և մի քանի օրից յետոյ Համախուց ստացայ մի քանի նամակներ, որոնք մանրամասնաբար տեղեկութիւն տուին ինձ այս իրողութեան վերջանալու մասին: Այս նամակներից մինը պայպէս է պատմում յիշեալ երեկայի թաղումը. «Կամենալով վախճան այս յետին անցիցս ևս տալ գիտել Ձեզ, թէ ինչպէս անցաւ փոքրիկ ննջեցեալի թաղումն, Ձեզ ճանապարհելոյ օրն երեկայի տէրերը գնացին կնիազ Արղութինսիից մօտ (քաղաքապետի), յայտնեցին եղածը. նա խոստացաւ նախ քաբարով քահանայի հետը խօսել և ապա նրանց խնդրուածքին բաւականութիւն տալ. իրիկվայ պահին դարձեալ գնացին մօտը, հրամայեց թէ վազն կ'թաղէք ձեր հանգստարանումն առանց քահանայի: 28 ին առաւօտ մին կ'վարտալնիկ (թաղադէտ ատօրձանաւոր), երկու եռասուուէ՛ր նստած ընկան առաջներս. լուռ քաղա-

քիս միջով անցանք անմեղ ննջեցեալի մարմինը հասացնել հողի և ալայով, Կերսէսով, Կաճկաճով և ուրիշ շատ իշխաններ, որոնք մի քանի տարի սուրանից յառաջ Աստուծոյ պատիժ էին Շամախոյ առաջնորդների համար և պիտի հաշտ լինելով մեր խիղճ առաջնորդի հետ, եկեղեցւոյ պաշտպանողներ են դարձել, գնումեն կնիազի մօտ, շատ աղաղակ են գործում, և իրանք իրանց կողմից պազարնիկ Գէորգ Ծատուրովին, երկու եասաւուլով ուղարկումեն շտապով մեր ետեւից, թէ հանգստարանումն չթաղեն ննջեցեալն. բարի է ասացինք: Ո՞ր տեղ թաղենք, ցոյց տուէք. — Թաղեցէք, ասացին, փոքր դուրս հանգստարանից. երկրորդ անգամ փորեցինք հանգիստը, Տիրոջ անուամբ գրեցինք դերեզման, հողը ընդունեց, դահլւթիւն Աստուծոյ, յուսանք և ինքն ընդունի նորա հոգին իրան խոտման պէս երկրի արքայութեան մէջ, զի «պրպիսեացդ է արքայութիւնն Աստուծոյ»:

Գ. Ռ.

Ի 15 Սեպտեմ. 1861 ամբ.

Ի ԲԱՔՈՒ:

ՄԻ ՔԱՆԵԻ ԽՕՍԻՐ

ՍԵՐ ԱԶԳԻ ԲԱՐԵՍԻՏՆԵՐԻ ՀԵՏ:

«Մեղու Հայաստանի լրագրի մէջ, համար 22, 25, 26, Օրագրաց բարեկամի յիշատակարանից կարդացինք մի քանի նամակներ Մանուէլ Միսակեանցի, Օրագրաց սիրողն զրէնց որպէս նկատողութիւնք «Կական» աշունով ոտանաւորի մէջ, որ «Կուռնկ Հայոց աշխարհի» օրագրի խմբագիրը հրատարակել էր իւր 3 համարի մէջ: Մանուէլ Միսակեանցի կարծիքով այդ ոտանաւորը մի ցուրտ երկրի բանաստեղծի ցուրտ բանաստեղծութիւն. զուրկ բանաստեղծական քանքարից, առողջ դատողութիւնից, որի մէջ ամենեւին սրտի զգացողութիւն չկար, այլև անպատշաճ մեր ժամանակին, ըստ որում լացի ձայն է լսվում այն տեղ, ուր խնդալու տեղիք կային մեր Հայերիս սթափութեան և յառաջագիտութեան վերայ. պատճառ, զոր օրինակ Թիֆլիզի մէջ պիտի հայերէն են խօսում, երբ մինչև պիտի հայերէն խօսել ամօթ էր համարվում. ազգութեան վերայ են մտածում, այդ, այնպիսի ազատ դադափարներով են պարապված մտքերը, որպիսի ունէին մի ժամանակ Գրանսիական Ռեպուբլիկայի կուսակիցը: Երեսը խօսք է լինում որպէս զգուշացուցիչ խրատ կուռնքի խմբագրին, որ այսուհետև պիտի անպիտան ոտանաւորներ չընդունէ իւր օրագրի մէջ, ապա հեղինակը «Կական» հայհոյվում է Նզուխ, և այլն: Ազնիւ ընթերցող, խնդրեմ ներել ինձ, եթէ խկցն ասէի քեզ իմ կարծիքը օրագրաց սիրող Մանուէլ Միսակեանցի նկատողութիւնների վերայ, ոչ թէ ինքս կամենալով դատաւոր լինել իմ գործիս մէջ, այլ միտ գնելով այն տխուր հանգամանքին, որ դեռ ևս չկայ Հայոց մէջ մի առողջամիտ կրիտիկա. այլ, շատ փոքր բացառութեամբ, բոլորը անձնական բաներ են, ուր կրիտիկոսները իւրեանց ատուր պաշտելով միայն, ուրեմն միայն հիւանդ, սիրտը պղտոր, կրիտիկայի և նկատմունքի անունով ինչ ասես գրում են և տալիս են անուս ամբոխին, և սա շատ անգամ մի թշուառ

կան և կեղտոտ սրտի կարծիք այս և այն մարդու վերայ, պիտոյ է ընդունել որպէս ճշմարտութիւն և հանգստանայ դորանով. թէպէտ չարաչար մարդաված ու խաբուած էր ողորմելին: Մանուէլ Սիսականցի կրիտիկայն չենք ընդունում մէք, որովհետեւ բաց ի մի քանի բերան սերտած ոճերից ոչինչ չենք տեսնում նորա մէջ, որովհետեւ եթէ ինքը զուրկ լինելով զգացողութիւնից, ոչինչ զգացմունք գտել չէ մեր ոտանաւորի մէջ, դա ոչինչ ապացոյց չէ ընդդէմ մեր. թող չլինի մեր ոտանաւորը ոչինչ աւանաւոր գրուած, թող նա լինի մի ամենեւին միջակային բան — որովհետեւ դորա գրողը երբէք կամեցել չէ իւր համար պարծանք ճարել դորանով, այլ միայն իւրեւ Հայ իւր թէ խոր և թէ անօր զգացմունքը այնպէս բացատրել, ինչպէս կարողացել է. մի թէ այդ պատճառով հարկաւոր էր այդպիսի անգութ կերպով դատապարտել հեղինակը և հայհոյել նորան իբրեւ Եղուխո: Բայց թող սառն ջուր խմէ և հանգստանայ պարոն Սիսականցը, նորա ոչ դատապարտութիւնը և հայհոյանքը և ոչ գովասանութիւնը կարող էր մի բան խլել մեզանից կամ թէ մի բան տալ մեզ, ոչ մի իմացական կամ բարոյական պատուականութիւն կամինք մէք սեփականել մեզ նորա դատաւճռով և ոչ իսկ թոյլ տալ նորան խլել մեզանից որ և իցէ մեծ կամ նուազ արժանաւորութիւն: Սիսականցը ոչինչ արդիւնակատարութեամբ ազդի մատնադրութեան մէջ յայտնի չէ, որ պատիւ համարէինք մեզ նորա կրիտիկական գովութիւնը մեր վերայ, կամ թէ չափից դուրս տրտմէինք նորա դատապարտութեան վերայ: Նախ և յառաջ պարտ է մի կրիտիկոս մարդ իւր կրթութեանը չափը ցոյց տուած լինել հասարակութեան առաջն, որ նորանով կարողանայինք դատել նորա ճաշակի որպիսութիւնը, ապա թէ ոչ, ամենայն մարդ կարող էր գովել ու արատաւորել, ինչպէս կամի, բայց դորան ոչ մի խելացի և բանազէտ մարդ ասելու չէ կրիտիկոս. ինչպէս երևումէ, պարոնը լսել է միայն կրիտիկոս բառի անունը, ինչպէս միւս շատերը մեր մէջ, բայց թէ դա ի՞նչ խորհուրդ ունի և ի՞նչ պաշտօն է կատարում պիտութեան մէջ, երազում ևս տեսած չէ. ջարդել ու փշրել, հայհոյել տմարդաբար, դա կրիտիկա չէ, այլ կատաղի դադանութիւն: Սիրելի ընթերցող, այս մի հարեւանցի խօսք է, որ մէք այս տեղ յառաջ բերեցինք. դեռ ևս ունինք շատ բան քեզ ասելու և հարկից ստիպուած ենք խնդրել քեզանից մի մեծահոգի ուշադրութիւն: Խոստովանումենք նախ և յառաջ, որ մէք ամենեւին երեսխայական, ասիամիտ խօսքեր ենք համարում թէ «մեր արտասուքը ամենեւին աւելորդ էին այն տեղ, ուր տեղիք կային խնդալու, որովհետեւ Հայերը սթափած, յառաջագէմ, հայախօս, Թիֆլիզի մէջ, ուր երբեմն էին վրայախօս, մոռածող աղքատութեան վերայ, այնպիսի դադափարներով պարապած, որպիսի մի ժամանակ ֆրանսիական ռեֆորմցիայի կուսակիցքն ունէին:» Պարոն Սիսականցը իւր ասիական եռուն երևակայութեամբ անզոյ ուրուա-

կաննների վերայ միս ու մորթ է հազցրել և մտածում է իւր վայրենի ճոռումս խօսութեամբ այն փոքրիկ, հաղիւ նկատելի ծիլը անգամ, որ բարեմիտ մարդիկ հազար ու մի գժուարութեամբ, դրեթէ միմեանց բան հասկացնել չկարողանալով, բաժին բաժին պատառուելով շահախնդիր մարդերի խառնակութեամբ, կամէին այս օր մի փոքր դէպ ի վեր աճելոյն, այն ծիլը — ասումեմ իրրե մի հշտակալ, արդէն պատրաստ ծառ կացուցանել աղբի առաջը, որպէս մի սպացոյց մեր Վահանի ընդդէմ: Դեռ շատ վաղ է, այդ պարծանքը երևում է մի յիմար սնապարծութիւն. մէք թշնամի չենք ազդի լաւութեանը, բայց միջինը ուղտ չենել և դորանով թողբրը փչել, գողալ ու սար ու ձոր թնդեցնել, համարում ենք մի կատարեալ երեսայութիւն: Հայերը այժմուս վրացիներէն չեն խօսում, այլ հայերէն թիֆլիզի մէջ. ուրեմն մեր արտաւերքը նոցա վերայ անտեղի է. բայց մենք ասում ենք Սիսականցին. Հայերին և արժան չէր վրացիներն խօսել և դորա մէջ մի մեծ պարծանք չենք տեսնում, որովհետեւ ամենայն ժողովուրդ պարտական է իւր լեզուն խօսել. բայց թէ Հայերը սովորաբար թիֆլիզի մէջ ինչպէս են խօսում հայերէն և ինչ են խօսում իւրեանց մէջ, և արդեօք այդ բանը ունի մի արժանաւորութիւն կրթեալ մարդու համար, այսինքն այդ խօսածքի մէջ կ'ս'ն որ և իցէ առողջ գաղափարը և մարդավայել լոգիկական մտածութիւնը հայ լեզուով, ոչ ինչ չենք տեսնում կամ շատ փոքր և անշան բան: Մէք կամէինք ասել մանաւանդ, որ Հայերը երեսանների պէս մի քանի բառ այդ կակաղումէին և թոթովումէին իւրեանց լեզուով. բայց թէ նոքա պղպիսի ահագին յառաջդիմութիւն էին ցոյց տուել, իւրեանց քնաթաժախ աչքերը հաղիւ թէ բանալով օրօրոյն մէջ. կամ թէ ինչպէս կամի հրաշտի երազատես Սիսականցը «այնպիսի գաղափարների վերայ էին, որպիսիների վերայ էին Գրանսիացիք, կուսակիցք Ռեփուցիայի» — այդ բաները մէք համարում ենք և հրատարակում ենք որպէս ասիական սանձակոտոր երևակայութեան ցնորք: Հայերը գուցէ այս բոպէիս թիֆլիզի մէջ մի բարեւոնական խառնակութեան մէջ են, մինը միւսի ասածը հասկանալով, որի վերայ մենք ցառում ենք, արտասպում ենք, և մեր հետ միասին թիֆլիզի բոլոր բարեմիտները: Բայց հարցանում ենք Սիսականցից թէ նա ինչ կամի ասել մեզ իւր «թէ Հայերը պարապած են այժմուս այնպիսի գաղափարներով, որպիսի ունէին մի ժամանակ ֆրանսիական ռեփուզիցիօնի կուսակիցքը: Մէք հաղիւ թէ կարողանում ենք չափաւորել մեր զարմացքը այս յանդուգն և անիմաստ խօսքերի վերայ. մի՞ թէ Հայք քաղաքականութիւն ունեն, որ ինչ և իցէ քաղաքական կարգեր յեղափոխեն. մի բուռն ժողովուրդ Ռուսաստանի մէջ, ուստաց քաղաքական կարգերի շնորհով մի փոքր մարդու ձև ու կերպարանք ստացած, կամէին այսօր դոյն այդ թագաւորութեան մէջ բեմօրէնցիա առնել, հասարակապետութիւն տնկել այն տեղ. . . Երեկեան ասիացի

ստորուկքը, առանց կրթութեան, առանց լուսաւորութեան, առանց ինդուստրիայի, առանց գիտութեան և ճարտարութեան, մարդիկ, որ իւրեանց ստուերից վախենումէին, մարդիկ որ մտքով ըմբռնել անգամ կարող չեն մարդկային իրաւունքը ասած բանը և ամենայն բոպէ մի փոքր նիւթական օգտի համար պատրաստ էին տասն անգամ ուրանալ իւրեանց մարդկային պատիւը — դոքա են կամենում ընկալելու առնել Ռուսաստանի մէջ և ազգութեան դրօշ բարձրացնել: Խելագարութիւն, խելագարութիւն, դարձեալ խելագարութիւն, և Սիսակեանցը կապելու զիժ, ասենք ամենեւին ռամկաբար: Ահա սիրելի ընթերցող, դու ինքդ տեսնումես, թէ դու ևս որ սարսափելի անմտութեան մէջ են Սիսակահայքը կամ Սիսակեանքը. որ դու ձուից դուրս չեկած, կամենումն թխսամօրը բան ուսուցանել. Հայոց ժողովուրդը դու ևս ազգ չլինելով, գլուխ է կոտրում ազգութեան ծանր խնդիրների վերայ և մտածում թէ բառերս «պէս» թեթեւաբար բերան առնելով, ինքն ևս ազգ էր արդէն, ազգութիւն ունէր, յարգ ու կշիռ ազգերի մէջ և դոքա համար պատերազմ իւր տէրութեան ընդդէմ: Ի հարկէ, մի անմիտ մարդ ամենայն գեղեցիկ պատկերներ կարող է նկարել իւր պրած ուղեղի պատերի վերայ, ամենայն բան հնարաւոր համարել առանց որ և իցէ բանական պայմանների. տխմարի համար օրէնք ու սահման չկայ, բայց ասիական անմտութեան ու բուականները համարել մի էական բան, թողում ենք պատուելի Սիսակեանցին իւր բարեկամ Սանահնեանցից հետ, ասելով նորան. քայքայ լինի երազդ, ասիական նազելի երկխայ. դու քո երազներով Հայաստանը ոտքի վերայ կը կանգնեցնես. միայն թէ ներքի մեզ, որ այդ մասին թերահաւատ ենք մէք. բայց խոստովանում ենք և հաւատում, որ ամենեւին այլ բաներ են հարկաւոր մեզ Հայերիս, ոչ թէ քո խնդրած թաղաւորութիւնը գտանելու որ չէ մի խաղալի խնձոր երեխաների ձեռքում, այլ մի ահագին կառավարութեան տուն իմաստուն, կիրթ, աշխարհագէտ, մեծահամայն տղամարդերի հոգաբարձութեան տակ, և հնարաւոր այնպիսի բազմամասնայ պայմաններով, որոնցից ոչ մինը չունի քո Հայր. գուցէ և երբէք ունենալու չէ, եթէ բոլոր ազգը բաղկանում է քեզ պէս սինլքորներից. — ոչ թէ թագաւորութիւն գտանելու, այլ մի լուսաւոր թագաւորութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած, և իւր մէջ միարան և համաշունչ փոքր ի շատէ յառաջ քայլելու մարդկային կատարելութեան ասպարիզի մէջ:

Ընդհիւ ընթերցող, յառաջ գնանք: Մէք շատ զարմացանք Հայաստանի Մեղրուի մէջ կարդալով բառերս «թափութիւն», յառաջադիմութիւն, ազատ գաղափարք:» դոքա ինչ խորհուրդ ունին մի այնպիսի լրագրի մէջ, որ մինչև այսօր իւր բանը ու գործը չենել էր տգեղ ու հայհոյական գրուածներով պաշտպանել քնափութիւն, ամենեւին անշարժութիւն, ստրկութեան գաղափարներ: որով կարելի է ասել այնքան չափից դուրս ասականել է

Հայոց սիրտերը զանազան տեղերում, որ հարկաւարտ տկարամիտներ խոր-
ուած ու մորթուած, լսել ևս չկամին թէ աշխարհիս մէջ լոյս կայ, ճշմար-
տու թիւն կայ, թէ ազգի մէջ մարդիկ կային, որոնց կօշիկ խրացը լուծա-
նելու անգամ արժանի չէին ոչ մեղուի Հրատարակիչը և ոչ նորա աշխա-
տակիցքը։ Մէք զարմացանք ուղղակի «Մեղուի» բերանից լսել այնպիսի
պարտաւորութիւն, որպէս թէ մէք Եղուխտ էինք. մէք հարցանումներ, որ օրից
է այդ դուրս հաւատալիօրութիւնը, որով պսօր իրաւունք է ստացել պար-
տաւորելու մեզ այն արատով, որ միշտ եղած է նորա սև պարծանքը։ Ամե-
նայն դք գիտէ և պիտի խստովանէ, ի հարկէ բաց ի պարտն Սիսակեանցից,
որ ինքը Մեղուն սկզբից արդէն եղած է բնկեր ու սրտակից եղբայր և հա-
մախոհ Եղուխտներին և շատ ու շատ անգամ շինել է իւր թերթերը ընդու-
նարան Եղուխտների գրուածների. աւելի ուղիղն ասենք, Մեղուն դէպ ի լոյս
աշխարհ է ծնել այն մի հատիկ խորհրդով, որ լինէր գործակաւար Եղուխ-
տականութեան ազգի մէջ ընդդէմ ամենայն ազատ գաղափարի և հայեացքի։
Ով որ գիտէ «Մեղուի» մանկութեան խանձարուրքը — պարզ ասենք «Մե-
ղուի» յղութեան և ազգի մէջ դուրս ծնանելու որպէս, կարծեմ, պիտի
համաձայնի մեզ։ Բայց «Մեղուն» ի հարկէ շատ ձեռնառու է, ինչպէս ա-
սումն Եւրոպացիք — կարճ յիշողութիւն ունենալ, մէք Հայերս կ'ասէինք
պարզապէս, մոռացկոտ լինել։ Մէք երբէք չարեացակամ չենք Մեղուն,
որովհետև չարեացակամութիւնը մի տղիւ ախտ է և անարժան մարդկային
սրտին։ Այս պատճառով կամէինք ընդունել, թէ «Մեղուն» ժամանակի
կոշտ ձեռքից սաստիկ խարազաններ կերած, վերջապէս կամայ և ակամայ վեր
է առել իւր շրթուների վերայ բառերս «Իմ Երկիրս, յաւաքութիւնս, ազա-
րէս, թէպէտ երբէք կարող չենք հաւատալ, թէ նա հոգով գիտակից էր
նոցա, այսինքն սրտով խոստովանումէր այդ բառերի խորհուրդը, — Մեղուն,
որ միշտ իւր անսուրբ շրթուներով հայհայել է ազգի մէջ լոյսը և ճշմարտու-
թիւնը որ միւսերը վատամարդիկ լինելով քարոզել են ազգի մէջ։ Եթէ ազգի
մէջ կայ որ և իցէ սթափութիւն, եթէ հայկական հոգիքը որ և իցէ չափով
զգաստացել են, կամին, կամին, ասումեմ, դէպ ի յառաջ գիմել, ստացել
են մի քանի գաղափարք — թէպէտ ոչ ռեֆօրմիցիականք, որ վերաբերու-
թեամբ դէպ ի Հայք ոչ ինչ խորհուրդ չունին, և Հայերի կողմից մի կա-
տարեալ խելագարութիւն էր մտածելանդամ, թէ կարող էին Ռուսաստանի
մէջ մի նորահրաշ յեղափոխութիւն առնել, — այդ գաղափարքն ևս ընկել
են ազգի մէջ ոչ թէ «Մեղուի» ժրաջան աղգասէք հոգատարութեամբ, այլ
մանաւանդ ընդդէմ նորա ամենաին գէպուղիւ ներհակ հոգատարութեանը,
որ եղել է միշտ ստրկացնել և անբանացնել ազգը և այդ թշուառ նպատա-
կին այդ շատ տեղ հասել է նա, անմաքրելի ապականութիւնք գործելով։
Սորան կը վկայեն շատ մարդիկ նոյն իսկ Թիֆլիզի մէջ, որ տեղեակ էին «Մե-

ղութ» ապականիչ ներգործութեանը Վովկասի շատ տեղերում: Յառաջադիմութեան վերայ — եթէ մի այդպիսի միջնորդական յայտնութիւն կայ, ոչ թէ մասնաւոր մարդերի, այլ նոյն իսկ բաղմութեան մէջ, մէք պիտի ուրախաննք և ոչ թէ «Մեղուն» ազգի անշարժութեան և տգիտութեան քաջ պաշտպանը և քարոզիչը մինչև ցայսօր իւր արժանաւոր Միսակեաններով: Մեղունի այսօր պարծենալը մի յաղթութեամբ, որ ամենեւին այլ մարդերի ձեռքի վաստակ է, կամէինք այսպէս մեկնաբանել, որ այդ բոլոր Մեղունականքը տեսանելով, որ վերջապէս ազգի յառաջադիմութիւնը յաղթեց չարեացականների ցանկութեանը և կամի փոքր ի շատէ ոտք շարժել, գործ կատարել, տեսան, չէ, բանը փտուկ է, չկայ փրկութիւն, ուրեմն շահաւէտ երևեցաւ անց կենալ դէպ ի յաղթողների կողմը, որ գոնեայ վայր ի վերջ մարդերի աչքում երևին լաւերի դասակից, թէ և սրտով ամենեւին հեռի էին նոցանից: Այդպիսի խարդախութիւն, որ ամենեւին նոր բան չէ այս մեր խայտառամուկ աշխարհի մէջ, արեցին և առնուամեն մինչև ցայսօր օրագիրք անգամ, այնպէս որ մի ոտքով կաղալով դէպ ի լոյս, միւս ոտքով խաղալով դէպ ի խաւար, կամ աւելի ուղիղ ասել, մի և նոյն բերանից ջերմ ու պաղ փչելով, ինքեանք ևս չգիտեն, թէ ինչ կամէին: Խօսքս Հայոց աշխարհի Վուռնկի վերայ է, որ Վովկասեան Թիֆլիզի եղած չեղած մի հատիկ պարծանքն է, բայց և դա, ցաւելի է ասել, ընտրելով իւր համար ծուռ ու մուռ ճանապարհներ, մի տեղ ձայն բարձրացնելով քարոզումէ Հայերի լուսաւորութեան ուղիղ ճանապարհը ժողովրդի հողաբարձութեամբ, միւս տեղում ջատագով է լինում այն ինքնակոչ եկամուտ եղուիտներին, որ իբրեւ թէ մի նոր դաստիարակութեան հանդէս էին բացել ազգի համար: Հարեւանցի ասենք այս տեղ, որ Թիֆլիզի մէջ ոմանք մարդիկ մեծ ազդեցութիւն են ընծայել Համբարձում Էնֆիաճեանցի ճառին Վուռնկի 3 տետրակի մէջ, ուր յիշեալ պարոնը, ցուցանումէ Հայոց հոգեւոր ուսումնարանի անպտուղ և անարգասիք լինելը այդքան տարի, և հարկաւորութիւնը հասարակութեան կողմից վեր առնուլ դորան իւր խնամարկութեան թւերի տակ և ընթացուցանել դորան, որպէս պահանջումէին այժմեան պիտոյքը հասարակութեան: Էնֆիաճեանցի թէ իմացական և թէ բարոյական արժանաւորութեան չափը պիտի յայտնի լինի բոլոր Թիֆլիզեան Հայերին, որպէս և մեզ քաջ յայտնի է. նորա բամբասանքը և յարձակումները մեր վերայ «Վուռնկի» մէջ, իսկ բարեկամների բերանով սպառնալիքը մեզ, ամենեւին արհամարհումներ և չկամինք առ այժմ մի բառ ևս պատասխանել ոչ նորան և ոչ նորա համախոհներին¹⁾ . միայն թէ ուշադիր լինելով մեր Թիֆլիզեցի մտա-

¹⁾ Եւր մի այլ տեղում և մի այլ ժամում հանդէս է հաննիք մեր մասնաւոր տեսիլքը ընդդէմ նորա հին, բարբոսած ախտերով վարակուած ճառին, որով թոյլ է տուել

ծող և ուսած երիտասարդների պարծանքին, ամենևին զարմացած ենք, որ դոցանից ոչ մինը խելամուտ եղած չէ այն բաց ու պարզ իրողութեանը, թէ անպատճառ հարկաւոր էր Թիֆլիզի հոգեւոր և ժողովրդական ուսումնարանը հանել հոգեւոր իշխանութեան տակից և դնել աշխարհական հասարակութեան հոգաւարձութեան տակ. որ անպատճառ հարկաւոր է եղած, այդ ճշմարտութիւնը լուսաւիայլ կացուցանելու, մի Էնֆիաջեանցի սրատես աչք և խորամուխ հանձար. ապա թէ ոչ, կորած կը լինէր Թիֆլիսը, Համալսարաններում ուսած և մտածող ազնիւ պարոններ դուք, որ այդքան տարի Թիֆլիզում աշխատես էք եղած Ձեր աչքի առաջն զրած ուսումնարանի մէջ տեսակ տեսակ տրտում, խռովեցուցիչ դէպքերին, դուք աշխատես, ոչ Բ՛նչ տեսած, ոչ Բ՛նչ խորհած, ոչ Բ՛նչ զգացած չէք: Եթէ այնպէս է, ինչպէս հաւատացնումեն մեղ ոմանք մարդիկ Էնֆիաջեանք, խնդրեմ, պատասխանեցէք և վճռեցէք Հայոց հասարակութեան տարակոյսը, բայց վճռեցէք արդարութեամբ, մեծահոգութեամբ, եթէ պարծանքը Պ. Էնֆիաջեանցին է, ապա մի ամաչեցէք զլուխ խոնարհեցնել նորա մեծութեան առաջն և խոստովանեցէք ձեր իմացական ու բարոյական տկարութիւնը, փոքրութիւնը. բայց եթէ այլապէս է գործը, այնուհետեւ, պաշտպանեցէք ձեր արդարացի պարծանքը, պահպանեցէք զխոտութեան պատիւը և ձեր իրաւունքը: Ուղղեցէք այս մասին հասարակութեան կարծիքը, եթէ դա մոլորուած է: Այս խօսուածքը այս տեղ հարեանցի:

Մեր մի քանի խօսքը Միսակեանցի և նորա նմանների մեծ մեծ բըրդածներին վերայ էր. և մեր պատասխանը ոչ թէ դէպ ի նա, այլ դէպ ի բարեմիտ մարդիկը այսպէս է. որ մէք մեր ոտանաւորը հրատարակելով, ինչպէս ասացինք վերելում, երբէք մտածել չենք դորանով բանաստեղծ ճարտարապետի անուն ժառանգել. մեր մի լոկ նպատակը եղել է մեր հայրենասիրական զգացմունքը փոքր ի շատե արտայայտել դորանով ինչպէս կարող էինք, յաջողակ թէ անյաջողակ. այդ իրաւունքը ոչ ոք կարող չէ մեղանից խել. և մի երեսխայական թեթեւամիտ մեծախօսութիւն ենք համարում այն իրատը, որ Միսակեանցը կապիւրմէ Կոնստնդնուպոլիս. այսինքն որ սա այսուհետեւ մեր «անպիտան» ոտանաւորները չենդունէ իւր թերթերի մէջ: Թող Միսակեանցի խօսքերը մի քանի ձմերուկ դնեն Կոնստնդնուպոլիսի տակ, հաճո-

նա իւր անձին արատաւորել մեր պաշտօնատարութիւնը Դերսիսեան հոգեւոր դպրոցի մէջ. բայց մէք կ'ապացուցանենք նորան փաստերով և պատճառներով, թէ ունինք մի արդարութիւն որ երբէք կորող չէր տղարուել մի Էնֆիաջեանցի բամբաստելը գրիչ, մի արդարութիւն, որին վկայ են նորանից անհամեմատ աւելի մեծ մարդիկ, ի տեր հանգուցեալ Դերսեան կաթողիկոսը և ազդին յայտնի բարեմիտ և խոհական Տեսուչը յիշեալ դպրոցի, Պ. Պետրոս Զանդեանց:

Ծան. հիշեալէ

յանան նորան, և հաճութիւն գտանեն նորանից: Գուցէ և Կոռնկր կարօտ է պղպխի մարդերի փոխասանութեան, բայց մեր շատ տխրած չենք, որ մի Կոռնկր պէտ օրագիր չկամէր այսուհետեւ մեր գրութեանը տակել: մանաւանդ որ մեր լինքներս տեսանելով Կոռնկր անարժան ընթացքը մեր հետ, նորա Հրատարակողից յետ ենք պահանջած մեր գրութեանը: Փառք Աստուծոյ, մեր համար բաց են միշտ Հիւսիսասիայի թերթերը, և դորա գերապատիւ Հրատարակողը իւր ներողամտութեամբ, ինչպէս վայել էր մի լայնահայեաց գիտնականի, ընդունել է և կ'ընդունէ իւր մէջ ու թէ մեր փոքրութեան, այլև շատ միւսերի գրաւոր աշխատութիւնք, որ լինելով զանազան արժանաւորութեամբ գործեր, մինը ընտիր, միւսը միջակային, տեղ են գտել Հիւսիսասիայի մէջ այն խորհրդով, որ ցոյց տային ազգին նորա իմացական կրթութեան պէսպէս չափ ու կշիռը, և գորանով քաջալերութիւն ստանային մեր Հայերի քանքարքը: Մի մարդ իւր հայրենիքի համար ունի աղօթք, միւսը արտասուք, այլ միւսը գործ, ով ինչպէս ձեռնահաս ու կարող է բոլորի խորհուրդը սուրբ և բարոյական է: Բայց «Մեղուն» անմիա «Մեղուն» ոչինչ լուծմ է մեր գրութեան մէջ, և թէ ոչ մի բուր ձայն, մի լայական կնիք լաց ու կոծ: Եթէ Միսակեանցի լսողական գործարանքը խանգարուած են, և թէ նա անկարող է ըմբռնել մի բարոյական զգացողութիւն որ մի ցաւած սրտի խորքից դուրս է բխած տաղաւափական ձեռով, դա մեր յանցանքը չէ: Թող բարեկարգէ նա իւր խանգարուած լսողութիւնը, թող ուսանի բարոյապէս զգալ մաքրէ իւր սիրտը կտր թշնամական ախտերէց: այնուհետեւ կարող էր աւելի բան գտանել մեր ոտանայտորի մէջ քան թէ «Հայերը քնած են շատ խոր և չեն հոգարու նոր օր»: Այլ արդեօք ինչ է մասնում պոյ պատուելի Միսակեանցը, բերանը երկու կազ պատուելով այն չզիտեմ որ հոյակապ յառաջադիմութեան վերայ, որ իբրեւ թէ Հայերը արել էին արգէն, որոյ համար իբրեւ թէ կոյր էին մեր աւերերը և խուլ էին մեր ականջները: Փառք քեզ ամենակարող Աստուած: Հայերը սթափել են իւրեանց քնից, մի բուր մէջ հեշտ ու յարմար, ասեմ թէ մի կախարչական դաւազանի զարկով ձեռք են բերել այն մեծամեծ քարկը, որ Նաբոպոլէոն նստել էին այնքան արիւնտ ու քրտնքոտ դարեր, այնքան բաղմամբ հոյակապ մարդերի միաբան ճգնողութիւն, և պղպխս մի հրաշագործ, շուտ բժշկող գեղով Հայերի բոլոր ցաւերը և խոցերը այնպէս բժշկված և վարատուած էին, որ այսուհետեւ ոչ ինչ տեղիք չկար արտասուելու նոցա վերջին քան կատարեալ էր, ամեն բան ունէր Հայը, կարծւում որ կարող էր ևս ձեռները գոգում դրած հանգստանալ իբրեւ թէ մի տաճարական հայրենասիրական վաստակագործութենից: Խնդրեմ, ներէ մեզ Մեղունի մէջ խօսող բերանը ձեռքած պատուելին, և թէ անէինք, թէ նա ստիպում է մեզ նայել իւր վերայ իբրեւ թէ թն տարեկան տղայի վերայ որ այրվեալ արմատի մէջ մի բանի

շարք կարգացած, իսկոյն ասումէ վարժապետին. երբ կ'արձակես ինձ խաղա-
ռու տան դառ լծումը, արդէն բաւական կարգացի. մէք ասումենք Մեղու ի յի-
շատակադրին. եթէ Հայք մեր սիրելի Թիֆլիսը մէջ մի փոքր ղդատա-
ցել ու շարժվել են և կամին գործ կատարել, վաղուց և վաղուց հարկաւոր էր
այդ, վաղուց հարկաւոր էր այդ սթափութիւնը և կենդանական շարժողու-
թիւնը Թիֆլիսը մէջ, որ Առկասի Մայրաքաղաքն, աչքն է, օրինակն է:
Բայց ցաւումենք ասել, Շուշիցիք յառաջընթաց եղան և օրինակ Թիֆլի-
զին, փոխանակ Թիֆլիզը օրինակ և առաջնորդ լինելու միւս տեղերի Հայե-
րին. ինչ և իցէ, մէք ուրախ ենք և շատ ուրախ Թիֆլիզը մէջ եղած շարժո-
ղութեան վերայ. միայն թէ Համիլը իսկոյն անձնատուր լինել մի տղայա-
միտ վտառ հոգեւան, թէ արդէն մի մեծ հրաշագործութիւն են արել Հայերը.
«Հայք միայն մի փոքրիկ սկիզբն է, առնջին քայլափոխը դէպ ի մի աս-
պարեղ օրի լայնութիւնը անափնելի է. մի փոքրիկ սկիզբն, թէ և արդէն
մեծ խառնակութեան մէջ և ամենայն տեսակ պղտոր ու աղեղ անձնասիրու-
թեան ընդդէմ պատերազմելով այս բոլակիս, յառաջացուցել է ցաւալի երկ-
սպառակութիւնը¹⁾. որովհետեւ տարաբաղդաբար շատերը Հայերից անձնա-
սէր և շահասէր տեսել, քան թէ հայրենասէր են, և սակաւը ոմանք կարող
էին մտածել ազգի ճշմարիտ օգուտը, առանց ինքնասիրական խորհուրդների:
Բայց մէք միտ զննելով ասական խանութեանը և անխորժութեանը մեր Հա-
յերի, ի հարկէ այս բոլակիս ուրախ ենք և այդ փոքրիկ սկիզբի վերայ, և ա-
մենայն օրոտով խնդրումենք ամենակարող Տիրոջից այնքան խնայական և բա-
րոյական յոյժ պարգևել մեր ազգի ազնուամիտ և բանազէտ մարդերին, որայն
փոքրիկ գեղեցիկ սկիզբը շխորտակուի և Հիւսսու ի սորա կամ նորա փրա-
ւորած անձնասիրութեամբ. խնդրումենք Աստուծուց մեր Թիֆլիսիւն ճշ-
մարիտ հայրենասէրների բաղկին տալ այնքան կարողութիւն, որ նոքա ջաղ-
ջախէին ազգի շար լծնամիներին և յուզայադործ մատենիչներին եղջիւրը. և
այդ հնարաւոր կը լինի միայն, եթէ մեր սիրելի Հայերը, հրաժարուելով
անձնական աստեղից, միաբանուէին յանուն սուրբ Հայրենիքի. Արդէն խա-
հախան Թիֆլիզիցի մարդերին գրուածներից, որ կարդումենք Հիւսսուամայի
մէջ, կարելի է տեսանել, թէ նոքա ինչպէս են մտածում ազգային դաստիա-
րակութեան, կրթութեան և գիտութեան վերայ. թէ ինչ կար ազգի մէջ,
այսինքն ոչինչ չկար, և ոչ թէ ինչքան գործ մնումէր Հայերին դեռ ևս

¹⁾ Յանկալի կը լինէր երկու հակառակ կողմերի յօրինած կանոնադրութիւնը. հրա-
պարակել ապագայութեամբ, որ խնացուի դոյա համեմատական արժանաւորութիւնը: Մեզ
յայտնի է որ եղած են երկու տեսակ կանոնադրութիւնը, ինչ ինչ յօդուածներով հակա-
ռակ միմեանց. մեր գէշերով երեմիա ըրծումու, Պարոն Մ. Մխանաթեանցի և Կարե-
նեանցի հոգածութեամբ, միւսը Միլիքեան, Դեֆիաճեան, Խառտեան, Սիմեոնեան պա-
րուններէ և նոյա պարագային Պ. Հախվերդեանցի աշխատութեամբ: Եւսն. Հրապ.

լցուցանելու, այլ թէ ամենայն դորժ պիտի պիտի միայն սկզբնաւորուէր և յառաջ գնար հիմքից մինչև տանիքը, այբբենարանից մինչև գիտութեան վերին հանդէսները, Ի՞նչ է խօսում Մեղուի երևալամիտ յիշատակադիրը. թող դեռ ինքը դուրս դալ արձակի մէջ և իւր առաջն որոջէ արեւելք ու արեւմուտք, ապա թէ կարող էր դատողութիւն առնել, թէ ո՞ր տեղ են Հայք, արդեօք արժանի էր նոցա մեր արտասուքը, թէ անարժան:

Մեղուի յիշատակադիրը գաւազան ջաղջախելով մեր ոտանաւորի վերայ, իւր կարծիքով իբրև թէ վկայութեամբ հաստատելով թէ մի մտածութիւնքը ոտանաւորի մէջ ժամանակից դուրս բան են — ըստ որում Հայերը զարթած են արդէն, բայց մեր ոտանաւորը պարտաւոր է դտանուել ցաւելով, մի գուցէ և այս տարի Հայերը, ինչպէս միւս շատ տարիներ, քնած մնային — յետոյ թուշումէ և ձեռքով ու ոտքով փաթաթվումէ մեր ասած «նոր օր» վերայ, որ պիտի հոգային իւրեանց համար Հայերը. և տալիս է դորան մի քաղաքական կեանքի խորհուրդ. «որ տեղից ո՞ր տեղ, Եւ այդպէս յիշատակադիրը հրաւիրումէ մեզ շրջել Հայաստանի մէջ և դնել, արդեօք Հայոց ժողովուրդը պատրաստած էր դէպ ի քաղաքական կեանք այն «թըշուաւ և անօգնական» Հայոց ժողովուրդը: Զարմացք է. մի տեղ թշուաւ և անօգնական է ազգը, մի տեղ անլուսաւոր, դեռ ևս անկիրթ և տղէտ. միւս տեղ արդէն սթափուած, զարթեցած, հրաշագործութեամբ յանկարծ բժշկուած իւր ցաւերից, ողջ և առողջ և երջանիկ, այնպէս որ անտեղի էր մի հայրենասէր հոգու իւր սրտի զգացմունքին ցաւալից ու ողբական ձայներ տալ: Բայց աւելորդ է Մեղուի յիշատակագրից տրամաբանութիւն պահանջել. զոցա տրամաբանութիւնը, զոցա պատճառաբանութիւնը իւրեանց կատարել ասիական կիրքն է. և այդ աղբիւրից արդարև զարմանալի չէ տեսանել, որ դուրս էին թափվում յիշոցք, հայհոյութիւնք, անամթ խօսք ու զրջոց այս և այն մարդերի վերայ, որ ընկել էին այդպիսիների ատելութեան տակ: Ամթ ու պատկառանք ո՞վ է տուել իրտ ասիական Հային, ինչքան որ քաջ հայհոյէ նա, ինչքան լաւ ոտնակոխ առնէ իւր թշնամին, նշնքան ևս կը հովանայ նորա պրուած ու խորոված լերդ ու թոքը. ողորմելի մատնագրութիւն: Բայց թէ կական մակագրութեամբ ոտանաւորի «նոր օրը» ինչ կամի ասել, ամենեւին չէ հասկացել յիշատակադիրը և անմտաբար սար ու ձոր է ընկնում: «Նոր օր, նոր տարի», ինչպէս այդ բառերը միասին դրած են ոտանաւորի մէջ, ոչ այլ ինչ կամին ասել, եթէ ոչ. նոր տարու նոր օրի հետ նորոգութիւն կեանքի մտաւորաբար և բարոյապէս, ուրմն և հոգաբարձութիւն այդ բարիքի մասին: Մի թէ յանցանք է մի Հայի համար այդպիսի բաներ մողթել իւր Հայրենակիցներին, կամ թէ հայրենամիրաբար հոգսի և ցաւի մէջ լինել, մի գուցէ և այդ նոր տարին, ինչպէս այնքան հարիւրաւորներ, անպտուղ և անարդիւն անցանէր Հայերի վերայից: Բայց չէ:

Մեղուի յիշատակալիրը կապումէ ոտանաւորի հեղինակի վրէն. որպէս թէ սա պահանջումէր մի քաղաքական կեանք այն թշուառ և անօգնական Հաս-
 յերից, որ յիմարութիւն էր առանց նախ և յառաջ ընդունելու լուսաւո-
 րութիւն: Յանցան, որ կարծումէ մեզ մի նոր, մի անծանօթ ճշմարտու-
 թիւն ուսուցանել, այլև ապշամտութեամբ ինքն իւրեան հակառակումէ,
 դատապարտելով մեզ, թէ մեր լաց ու կոծի արժանի էինք համարում այժ-
 մեան անլուսաւոր, ամարդացած վիճակը Հայերի: Բայց պատուելի Սիսա-
 կեանցը թող չշտապէ այդքան, թող սանձակոտոր յառաջ չվազէ. առաջնը
 մի անդունդ կայ. նորա երեւակայած քաղաքական կեանքը մի տեսակ սերմ
 է, որ դեռ ընկած չէ անգամ հողի մէջ. այդ տունկի համար Հայոց կեանքի
 մէջ ոչ հողը կայ, ոչ ջուրը և ոչ օդը այս բոլորէս: Այդ մեծապարունակ,
 խորհրդաւոր տունկը ձգելու համար միայն, հարկաւոր էին մեծ և հոյակապ
 մարդիկ, պայծառ մտածող և հեռատես, կիրթ քաղաքագէտ մարդիկ, որ-
 պիսի մի հատ ևս չէ երևում Հայերի մէջ. այլև, մի ժողովուրդ ամենեւին
 ուրիշ իմացական, բարոյական և նիւթական կարողութեամբ, քան թէ
 ներկայ, ասիական խաւարի մէջ խարխալող, իւր մի կտոր թշուառ անձնա-
 կան օգտի վերայ թուխս նստած, ողորմելի սերունդը: Թող պատուելի Սի-
 սակեանցը ամենեւին հանդարտէ և գնայ պարկէ քնելու. մի քաղաքական
 կեանքի վերայ խօսել և գլուխ կտրել այս բոլորէս չկամինք ոչ նորա հետ և
 ոչ նորա ընկերների հետ: Այսքան:

Երեմի Սահակեանց,

Յանկարծ տկանցիս հասաւ մի մերմ ձայն,
Ար ինձ թվումէր հնչին բացական.

Փոքր ինչ յուշ եկայ, կանգնեցայ ոտիս,
Հուրջս նայեցայ, դաշտումն երկայն.

Բայց տեսայ ոչինչ, չկար ոչ մի մարդ.

Դաշտի երեսին հաւասար և հարթ.

Ոչինչ կենդանի, ոչինչ շնաւոր.

Ջննեցի չորս կողմն աչքերով անթարթ.

Երեսս կերեցի խաչի նշանով,

Գնացի յառաջ դանդաղ քայլերով.

Բայց քանի նախկին տեղէս հեռացայ,

Թուլացան ոտերս ահով երկիւղով.

Երբ այսպէս յառաջ քայլեցի ստիպալ,

Աւաղ, ի՞նչ տեսնեմ, իմ յոյսս հատաւ.

Երկայն փեշերով մի մարդ սևադրեւոտ,

Երևեցաւ ինձ, առջևս կանգնեցաւ.

Ոտերս աչնան տերեւի նման

Ընկան մեջ ահի, մի սաստիկ զողման.

Կարծես, երևեց սոսկալի տեղում

Առաջնորդ դիւաց, դժոխքի իշխան.

Դէմքը խիստ խոժոռ, կերպարանքը սեւ.

Սեւ կնկուղ զիւին. շուտ իմ մօտ եկաւ.

Ձեռքիցս բռնեց, կարծես բարկացած.

Դաշտերի միջից դէպ յառաջ տարաւ.

Հասանք հոյակապ, պարսպով պատած

Ապարանք նորոգ, շքեղ զարդարած.

Բացեցինք դուռը, միասին մտանք,

Այլազգի մարդիկ անդ կային կանդլած.

Տուն մեղ գլուխ, բոլորը միասին,

Ժպիտ էր խաղում նոցա երեսին.

Կարծես թէ այս տեղ ինձ տեսանելով

Յնծութիւն, բերկրանք նոքա զգացին.

Մտանք մի սենեակ ես, իմ առաջնորդ.

Բոլոր տունը սեւաւ, երևեց ինձ խորթ.

Եկան լցուեցան մեր մօտ այն մարդիկ,
Երբ մեր դալուցը անցաւ մի քառորդ:

Դոցա կերպարանք չէր բնաւ այնպէս,
Ինչպէս այն մարդու որ եկաւ ինձ տես.
Կանգնեցան կարգով. ես միայն մէկ կողմը
Մնացի կանգնած, պանդուխտ մարդու պէս:

Տեսնեմ, ամբիոն բերին դրեցին
Այն կանգնած մարդկան և իմ մէջ տեղին.
Վեր ելաւ կանգնեց ինձ բերող մարդը
Եւ մի թիւր նշան տուեց ամբիոնին:

Ջոկվեցան նոքա. ես միայն կանգնած
Մնացի. բացեց բերանն և ասաց.
«Սիրելի որդիք, լսեցէք դուք ինձ,
Ամենիդ և ինձ օրհնէ տէր Աստուած»:

«Իողոր մարդկութեան սկիւղն մէկ է,
Մէկ է և կրօն, ազգութիւնն մէկ է.
Չկայ մեծ ու փոքր մարդկան կարգի մէջ,
Ամենի տեղծող Աստուածն մէկ է»:

«Բաժան բաժնութիւն մեր տունը քանդեց,
Մեզ միմիանցից ցիր ու ցան արեց.
Մինը գնաց Հիւսիս, միւսն դէպ Հարաւ,
Ազգութեան կապը լուծաւ ու քանդվեց»:

«Սինին կոչեցին Սուրու, և միւսին
Անունով, լեզուով ՅաՏ անուն տուին.
Եւ այնպէս նոքա, որ էին եղբայրք,
Անհաշտ թշնամի դարձան մին մինին»:

Ենպէս մինչև այժմ, նոքա հետ միմեանց
Պահեցին իս... քէն... թշնամի անձանց.
Հարաւն Հիւսիսին ասէ, չեմ հիւսիս,
Եւ ո՛չ իսկ քո պէս անմիտ մարդատեսաց:

«Եսպիսի վէճեր արժան են եղբարց,
Որոնց պէտք է միշտ սիրով փոխադարձ
Սիրել իրարու և լինել մի ազգ,
Ինչպէս սկզբից մին են տեղծուած»:

«Լ՛ղզով ու լեզուով մի հօտ բաղկացնել,
կրօնով հաւատով, մի մարմին կազմել,
Այլե ծէս, աւանդ, արարողութիւնք
Հիւսիսին առնուլ, նորան հետեւել:»

«Մէ» բառիս վերայ սաստիկ բարկացայ,
կարմրացած դէմքով յառաջ կանգնեցայ.
— Ո՞վ ես դու անարգ, անկրօն, խարերայ,
Արտաքուստ դու մարդ, ներքուստ սատանայ:

Եօթն հազար տարուց աւելի է, մենք
Անջատ ենք ձեզնից, կամի՞ն որ խախտենք
Մեր կրօն և ազգ. հայրենիք թողած
Դիմենք ձեր դողը, և ձեր հետ խառնուենք:

Մեր կրօնը սրբած է սուրբ մարդերի
Արեան սուրբ ցօղով, աշխարհ քաջերի
Ոսկերովք լցուած, թողնենք ուխտադրուժ,
Գանք և միանանք հետ օտարների:

Մեր խիղճը մեռած չէ ձերի նման,
Որ փոխենք կրօնը մեր հայրենական
Փառասիրութեամբ, շահասիրութեամբ,
Որին զոհեցիր դու ամեն սուրբ բան:

Օ, այվայ է անունդ, զամիրիկ անպիտան,
Գարշելի հոգի, չարութեան դարան.
Չեմ թողել, որ իմ սիրելի եղբարք
Քեզ պէս ամբարիշտ սատանայ դառնան:

Լ՛յսպէս տանով, արտաքս վազեցի.
Մի ըոպէ դրան մօտ կրկին կանգնեցի.
Բարկացած սրտով, այն մութն տեղից,
Հազար ըխր անէ՞ք զլիսին կարգացի:

Գիտեմ՝ քո անուն, ազգաբանութիւն.
Երբեմն էիր դու աժդահակազուն.
Քո ցեղից մերժուած եկար դու մեր մօտ,
Կարծելով խաբել մարդիկ հայկազուն:

Ուր որ հարկն է, պիտոյ է յայտնեմ
Քո արած գործեր, արիւնդ թափեմ:

Մարմինդ շների կերակուր տալով,
 Յիշատակդ անունդ, մինչև սպառ ջնջեմ:
 Ոտս երբ որ զուրս զրեցի շենքից,
 Տունը քանդվեցաւ գլխովն Տիրից:
 Այն ձայնից ես խնայ սարսափած գոթով
 Վեր թռայ յանկարծ զարթելով ջրեցի:
 Երգեցաւ, մոգիմա, բղամո տր ու իմ
 Կամատառ ուսուցիմ, բղամո տր ուսուցալ զանէն:

Գննի, թ ի՞նչ տա ցալաւ զարծ մեկոյ
 Գնմալոյ զո սգնալ, զնո զնմ տալմ
 Ծարոն զիմզկա՝ բրա մ մոգի զմ
 Գնմ տմնալ ում՝ զմն մ, զբայ զմն զմնկ
 Իյ իրգան զգ տա թ ծաղցա զմոյ զմ
 Իյ զմզալ, շղալճա, իորբ զլ տա մալզ
 Ե ողբալոյ ու զմն իմն, իմն ուց զիողմիմ
 Իյ զմնաւո ում՝ զմնալմն մ զմն:

Բարեկամի՜ ճեղք թշուր զուռալ, զմ
 Գնաց ման զալո մեռելոց աշխարհ,
 Յանկարծ դադարեց, սրտից ա՛ն ի բարշեց
 Երկու ձեռներով երեսը ծածկեց, ու միջի

Երբ ինչ սրտահեց, բեղ ծաղիկ պարոն,
 Հարց արեց թշկից բարեկամն զգօն զաւր
 Որ սիրտդ ու հոգիդ մի սուղ վայրկեանում
 Վրդովեց այդպէս տխուր ու արտած զմ:

Հէ՛. իմ բարկամ, զաւերս հազարաւ
 Պատմել չէ վարձը բեղ զեղուս անար, զի
 Քանի՞ անբողբունք այս մութի զնդանում
 Ընկած իմ ձեռքով, այլ չեն սթափում:

Ընճեալ մայր մուս, սոցա մտաւ օն մոյր
 Այլ չեն ծծելու սորա զուարթ զնմ զլ
 Աշքատ կարկատուն թերի իմ ուսմունք
 Տապալեց սոցա վեանքի խոր հիմունք:

Քանի՞ հայր ու մայր, քանի՞ բոյր ու հարս
 Ողբում կոծումն, մետում իւրեանց վարս:

Խալիսի տեսնելով խորանց նազելին մտ թո՛ղ
Սահուն որս տուած իմ ձեռքով մին միևսո՛ւ
Գուցէ սոցանից շատերը միանգամ
Լինէին աղղի պիտանի անգամ:

Երկար անդրելով ճաղար մի բարիք ա՛յստ,
Բաշխէին անատ բոլորին Տերիք ա՛յստ:

Սո՛ւք իմ թշուառ գլխիս: Բ՛նէ իմ բաժին,
Երբ հանդէպ գնամ ահեղ ատենին:

Ի՞նչ եմ լսելու Արարչի բերնից, իս պիմա՞լ
Փոխանակ «արի» «կորի» իմ աչքից»:

Կրկնեց բարեկամն բժշկին այս բան,
Ինչու օրերդ անցուցիր ունայն,

Ինչու ջերմ սիրով զիշեր ու ցերեկ
Չուսար մտացի դասերդ մէկ մէկ:

(Օրհնած, հինգ տարին չէ փոքր ժամանակ,
Թէ պարապէիր ուսմանդ տար տար,
Անշուշտ կ'դառնայիր բժիշկ գիտնական,
Եւ մէ ատելի դահլիճ մարդկու թեան:

Լսո՛ւ, բարեկամ, լաւ ես հրամայում,
Բայց կա՛ր մաղաչտի խելք իմ ուղեղում:
Թողած իմ գործս, չարագոյժ ազուա՛ւ
Դարձայ շատերին անմիտ, անիրաւ:

Եւ այսպէս ահա անցաւ հինգ տարին,
Երբ բաղդի բերմամբ ինձ մի թուղթ տու ին՝

Բայց ես գիտեմ բան. վա՛յ կայ իմ գլխին,
Հիւանդից տաքիս առնումեմ միշտ զին՝

Մէկին դեռ հոլում չծածկած խոնաւ,
Միւսին ատումեմ, և դու գնաս բարեաւ:

Ի՞նչ երբեկամը, այլ չխօսեց շատ,
Բժիշկն արտասուք թափումէր անհատ:

Այսպէս լուռ ու մունջ մի բարի վերայ
Նստած կոծումէր կուրծքը անխնայ:—

Քեզ անարժան էր սև ագուաւի պէս
Ծառից ծառ թռչել, լուր գութել պէս պէս,
Թէ Մարկոսն այսպէս, Մարտիրոսն այնպէս.
Որոնք ինչքան վատ, դարձեալ չեն քո պէս:

Լսապէս խաղերից, ամօթ է, փախիր,
Գլուխդ հաւաքիր խելքդ, և ուսիր.
Որ զուր կուլ չտաս հիւանդի արծաթ,
Ձգելով նորան մահու խորխորատ:

Ծանիր, ուլ բժիշկ, քո պաշտօն դժուար,
Տքնիր օր ու մութ, ուսիր քաջ հնար
Դեղ տալ հիւանդին առողջ փրկարար,
Որ քեզ չտանջէ մեռելոց աշխարհ:

Ե. Սահակեանց:

Մայիսի 1 ին 1861 ամի:

ՄՈՍԿՈՎ:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՐՆԵ՝

Սորանով Հրատարակողը ծանուցանումէ Հայոց պատուելի հասարակութեանը, որ ցանկացողը ստանալ անցած թուականների Հիւսիսափայլը 1858—1861 կարող են ստանալ փոխանակ սովորական 8 մանէթի հատուցմամբ, 5 մանէթով Մոսկուայի մէջ, և 6½ մանէթով այլ քաղաքներում: Այլ և Հանդէս նոր հայախօսութեան զրքի 2 հատորքը, որ յառաջ արժէին 4 մանէթ, այժմ 2 մանէթով հեղինակը թողումէ գնողին Մոսկուայի մէջ, իսկ ուրիշ քաղաքներում 2 մանէթ 75 կոպէկով ճանապարհի ծախքի հետ միասին:

Ս. Նալբախեանց: